

मानव अधिकारको कार्यान्वयनमा

संसद र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको भूमिका

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

हरिहरभवन, ललितपुर

मानव अधिकारको कार्यान्वयनमा
संसद र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको भूमिका

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहरभवन, ललितपुर
२०७६ फागुन

आयोगका पदाधिकारीहरू
माननीय अनूप राज शर्मा, अध्यक्ष
माननीय प्रकाश वस्ती, सदस्य
माननीय सुदिप पाठक, सदस्य
माननीय मोहना अन्सारी, सदस्य
माननीय गोविन्द शर्मा पौड्याल, सदस्य

सचिव

वेदप्रसाद भट्टराई

संयोजन

श्यामबाबु काफ्ले

उपनिर्देशक/प्रमुख, कानून महाशाखा

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

प्रकाशन

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

कानून महाशाखा

हरिहरभवन, ललितपुर ।

प्रकाशन मिति : २०७६ फागुन

प्रकाशन प्रति : १२००

प्रकाशन नं. : रा.मा.अ.आ. के.का. २५२

सर्वाधिकार : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

प्रकाशन सहयोग : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, रणनीतिक योजना सहयोग
परियोजना, युएनडिपी, नेपाल

मुद्रण : मास्टरपिस विथ इम्याजिनेशन (९८५१०३१२५९)

आयोगको पूर्व-स्वीकृतिबिना यस प्रकाशनलाई पुनः उत्पादन एवम् मुद्रण गर्ने गरी संग्रह गर्न अथवा कुनैपनि माध्यमबाट प्रयोगमा ल्याउन पाइने छैन । बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ श्रोत खुलाई आवश्यक अंशहरू मात्र साभार गरी प्रयोगमा ल्याउन सकिनेछ ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

National Human Rights Commission of Nepal

केन्द्रीय कार्यालय (Central Office)

हरिहर भवन, पुल्चोक, ललितपुर (Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal)

मानव अधिकार कार्यान्वयनको विषय आफैमा चुनौतीपूर्ण विषय हो । त्यसमा पनि समसामयिक मानव अधिकार कार्यान्वयनको विषय अझै चुनौतीपूर्ण कार्य हो । तरपनि यस्ता चुनौतीको सामनाको लागि इमान्दारिता देखाउनु राज्यमा स्थापित सम्बन्धित निकायहरूको कर्तव्य हो । यस सन्दर्भमा नागरिकहरूको मानव अधिकारको संरक्षणको लागि नेपालमा अन्य संघसंस्था र विषयगत आयोगहरू सहित प्रमुख रूपमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र सघीय संसदको कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समिति पनि कार्यरत रहेका छन् । यी दुवै निकायहरूले नेपाली नागरिकहरूको मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनको क्षेत्रमा छुट्टाछुट्टै वा संयुक्त रूपमा समेत आफ्ना गतिविधिहरू सञ्चालन गर्दै आएका छन् । मानव अधिकारका समसामयिक विषयहरूमा आवाज उठाउँदै आएका छन् ।

मानव अधिकारका विषयहरूको कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा अन्य देशका मानव अधिकार आयोगहरू र संसदहरूले यस विषयमा गरिरहेको अभ्यासको बारेमा अध्ययन गरी प्रकाशन गर्न सकेमा त्यसबाट दुवै संस्था र सम्बद्ध सबै व्यक्ति तथा पदाधिकारीहरू लाभान्वित हुने सन्दर्भमा समितिका माननीय सभापतिज्यूसँगको छलफल पछि आयोगले यो पहल गरेको हो । यस प्रकाशनको अध्ययनले मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र संसदले खेलसक्ने भूमिकाको बारेमा थप स्पष्ट पाउँदै राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था स्थापनाको मूल आधार पेरिस सिद्धान्त बमोजिम विशेषतः सरकारले त्यस्तो संस्थाप्रति निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्वलाई थप स्पष्ट हुन सहयोग पुऱ्याउने मैले अपेक्षा गरेको छु । साथै यस प्रकाशनका पाठकहरूलाई अन्य देशका राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था र संसदहरूले मानव अधिकार कार्यान्वयनमा खेलेरहेको भूमिकाको बारेमा जानकारी गराउन पनि यो प्रकाशन सहयोगी हुनेछ ।

यस प्रकाशनको समग्र उद्देश्य राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र संसदको कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समिति विचमा सहकार्य वृद्धि गरी नेपाली नागरिकहरूको मानव अधिकार प्रचलनमा थप सहजता ल्याउनको लागि पहल गर्नु हो । त्यसको लागि दुवै निकायले सरकारबाट पूर्ण रूपमा स्वतन्त्र र निष्पक्ष भई कार्य गर्नु आवश्यक हुन्छ । जसको आधार संसदबाट जारी हुने कानूनले पनि तय गर्ने र त्यस्ता कानूनहरू मध्ये मानव अधिकारसँग सम्बन्धित कानून बनाउने सन्दर्भमा मानव अधिकार समितिको भूमिका महत्वपूर्ण हुने भएकोले यस अध्ययन सामग्रीले त्यसतर्फ पनि सहयोग पुऱ्याउन सक्ने मैले अनुभूति गरेको छु । मलाई विश्वास छ, दुवै निकाय बीचको अन्तरसम्बन्धका विषयहरू समेत पहिचान गरेको यस प्रकाशनले सघीय संसद र आयोग दुवैलाई आगामी दिनमा मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्नको लागि थप सहयोग पुऱ्याउने छ ।

अन्त्यमा, यो महत्वपूर्ण अध्ययन सामग्री तयार गर्न उत्प्रेरित गर्नुहुने कानून न्याय तथा मानव अधिकार समितिका सभापति माननीय कृष्णभक्त पोखरेलज्यू प्रति आभार व्यक्त गर्दछु । साथै अध्ययन सामग्रीलाई यस रूपमा प्रस्तुत गरिदिनु हुने विज्ञ डा. विपिन अधिकारी, अध्ययन सामग्रीलाई यस रूपमा ल्याउन सुभाव प्रदान गर्नुहुने सघीय संसदका माननीय सदस्यज्यूहरू, अन्य विषयगत सवैधानिक आयोगका अध्यक्षज्यूहरू, यस आयोगका माननीय सदस्यज्यूहरू, सचिवज्यू, यस अध्ययनको संयोजन गर्नुहुने कानून महाशाखाका प्रमुख एवम् उपनिर्देशक श्यामबाबु काफ्ले सहितका सबै कर्मचारीहरूलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

३/१५/२०७५

अनूप राज शर्मा

अध्यक्ष

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

National Human Rights Commission of Nepal

केन्द्रीय कार्यालय (Central Office)

हरिहर भवन, पुल्चोक, ललितपुर (Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal)

मन्तव्य

मानव अधिकार कार्यान्वयनको लागि कसैको पनि एकल प्रयास प्रायः असम्भव विषय हो । यसको कार्यान्वयनमा राज्यका सबै निकायहरूको समन्वय र सहकार्य महत्वपूर्ण रहन्छ । यसै विषयलाई हृदयंगम गरी आयोगले राज्यका विभिन्न निकायहरू तथा नागरिक समाजसँगको समन्वय र सहकार्यमा आफ्नो कार्यादेश पूरा गर्दै आएको छ । यस क्रममा संघीय संसदको कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समितिसँग पनि मानव अधिकारका विभिन्न विषयहरूमा सहकार्य र समन्वय हुँदै आएको छ । समन्वय र सहकार्य कै सन्दर्भमा मानव अधिकार कार्यान्वयनको लागि अन्य देशका राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (संस्था) र संसदमा भइरहेका अभ्यासहरू सम्वन्धमा अध्ययन गरी प्रकाशन गर्न कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समितिका माननीय सभापतिज्यूसँगको छलफलबाट सम्भव भएको हो । जसको परिणाम, यस आयोगलाई यो प्रकाशन तयार गरी विशेषतः माननीय सांसदज्यूहरू समक्ष पुर्याउने अवसर प्राप्त भएको छ ।

यस अध्ययन सामग्रीमा समाविष्ट भएका नेपालमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको अभ्यास, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को प्रस्तावित संशोधन विधेयक, नेपालमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था तथा संसद, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र अनुभव शीर्षक भित्र प्रस्तुत भएका विषयहरूले एकातर्फ राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था स्थापनाको मूल आधार पेरिस सिद्धान्त र त्यस सन्दर्भमा राज्यले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकाको बारेमा उल्लेख गरेको छ भने अर्कोतर्फ मानव अधिकार कार्यान्वयनको सन्दर्भमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र संसदले खेल्न सक्ने भूमिकाको बारेमा प्रष्ट गरेको छ । यस अध्ययनले अन्य देशका संसदहरूले मानव अधिकार कार्यान्वयन सन्दर्भमा खेलेरहेको भूमिकाको बारेमा पनि स्पष्ट उल्लेख गरेको छ । यी सबै सामग्रीको अध्ययनबाट राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व समेत सुस्पष्ट भई संघीय संसदमा रहेको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ मा नेपाल सरकारले प्रस्तुत गरेको विधेयकमा समेत उल्लेख्य सूधार गरी पारित गर्नेतर्फ पनि सहयोग पुग्ने विश्वास मिल्नै लिएको छ ।

यस्तो महत्वपूर्ण अध्ययन गरी प्रकाशन गर्न उत्प्रेरित गर्ने संघीय संसदको कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समितिका माननीय सभापति कृष्णभक्त पोखरेलज्यूप्रति आभार व्यक्त गर्दछु । साथै यस अध्ययनको संयोजन गर्नु हुने आयोगको कानून महाशाखा प्रमुख श्यामबाबु काफ्ले, विषयविज्ञ डा. विपिन अधिकारी, अध्ययन सहयोगी उमेश गौतम र अध्ययन एवं प्रकाशन सहयोगी संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम अन्तर्गत यस आयोगमा सञ्चालित आयोगको रणनीतिक योजना सहयोग परियोजनाका सम्वद्ध सबै कर्मचारीहरूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

01/11/2018
(गोविन्द शर्मा पौड्याल)
सदस्य

विषयसूची

परिच्छेद १

परिचयात्मक

१. परिचय	३
२. पेरिस सिद्धान्त	४
३. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको संवैधानिक हैसियत.....	६
४. आयोगको स्वायत्तताको प्रश्न	८
५. कानुनी परिस्थिति.....	११
६. आयोगको संवैधानिक हैसियतको सैद्धान्तिक पक्ष	१२

परिच्छेद २

नेपालमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको अभ्यास

१. मानव अधिकार चुनौतीको व्यवस्थापन	१७
२. मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना	२१
३. पहिचान सम्मत आयोगहरूसँगको सम्बन्ध	२२
४. मानव अधिकार सम्बन्धी निर्णयको प्रचार-प्रसार.....	२४
५. आयोगका सिफारिसहरूको कार्यान्वयन.....	२५
६. सर्वोच्च अदालतको संरक्षण एवम् भरथेग	२८
७. संघीय प्रारूपमा आयोगको प्रादेशिकीकरण	२९

परिच्छेद ३

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को प्रस्तावित संशोधन विधेयक

१. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ मा आयोगको तर्फबाट संशोधनका लागि गरिएको प्रस्ताव..... ३५
२. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (पहिलो संशोधन) ऐन, २०७५ सम्बन्धी विधेयक ४२

परिच्छेद ४

नेपालमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था तथा संसद

१. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग तथा संसद बीचको सम्बन्ध ४७
२. सम्बन्ध विस्तृतीकरणका आधारहरू..... ५१
३. संसदीय पद्धति र मानव अधिकारको अन्तरसम्बन्ध..... ५१
४. संघीय संसद, प्रतिनिधि सभा र कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समिति..... ५५
५. संघीय संसद, कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समिति बीचको सहकार्यको वर्तमान अवस्था ७३

परिच्छेद ५

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र अनुभव

१. पेरिस सिद्धान्तदेखि बेलग्रेड सिद्धान्तसम्मका मापदण्डका विषयहरू..... ७९
२. मानव अधिकारका सम्बन्धमा संसदीय पद्धति सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवहरू..... ८७
(क) संयुक्त अधिराज्य..... ८८

(ख) क्यानडा.....	९०
(ग) अष्ट्रेलिया.....	९२
(घ) जर्मनी	९३
(ङ) न्युजिल्याण्ड	९५
(च) दक्षिण अफ्रिका	९६
(छ) फिलिपिन्स.....	९९
(ज) भारत.....	१०१
३. संसद सरहका अन्य संरचना र मानव अधिकारको विषय	१०२
४. अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव तथा टिप्पणी.....	१०९

६. सुधार र निष्कर्ष

१. प्रभावकारिताका उपायहरू.....	११५
२. आयोग र कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समितिलाई प्रभावकारी बनाउने उपायहरू.....	११५

सन्दर्भ सामग्री	१२३
-----------------------	-----

परिच्छेद

परिचयात्मक

१. परिचय

मानव अधिकार हरेक मुलुकको महत्वपूर्ण चासोको विषय हो । नेपालमा पनि यसलाई राज्यका तर्फबाट प्रशस्त महत्व दिइएको छ । नेपालको संविधान, २०७२ ले यस अघिको २०६३ को अन्तरिम संविधानले भैं संवैधानिक अंगका रूपमा एउटा बलियो राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग स्थापना गरेको छ । संविधानको भाग २५ मा यसको व्यवस्था छ । विद्यमान अड्डा-अदालतहरूलाई अलग राख्ने हो भने मानव अधिकारको संरक्षण तथा संबर्द्धनका लागि नेपालमा औपचारिक क्षेत्रमा संघीय संसदको प्रतिनिधि सभामा रहेको कानुन, न्याय तथा मानव अधिकार समिति र संविधान आफैँले सिर्जना गरेको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग गरी दुईवटा प्रमुख संस्थाहरू कार्यरत देखिन्छन् ।

यस अध्ययनका मूलतः दुईवटा उद्देश्यहरू छन् । संघीय संसदको प्रतिनिधि सभामा रहेको कानुन, न्याय तथा मानव अधिकार समितिको संसदीय उद्देश्य, काम, कर्तव्य, अधिकार तथा मुलुकको प्रमुख राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई संविधानले दिएको हैसियत, यसको उद्देश्य, काम, कर्तव्य र अधिकारको समिक्षा गर्दै यी दुवै निकायले आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्दैगर्दा भोग्नुपरेका वर्तमान समस्याहरूलाई संक्षिप्त रूपमा उल्लेख गर्ने प्रथम उद्देश्य रहेको छ । यस्तै मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संबर्द्धन तथा यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने आफ्नो उद्देश्यलाई प्राप्त गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मुलुकको संघीय संसदसँग कसरी सहकार्य गर्न सक्दछ भन्ने बारेमा प्रकाश पार्नु दोस्रो उद्देश्य रहेको छ । यस अध्ययनले कानुन, न्याय तथा मानव अधिकार समिति र समष्टिमा संघीय संसदले खेल्नु पर्ने भूमिकाको बारेमा पनि विश्लेषण गरेको छ ।

मूलतः यो अध्ययनले मानव अधिकार सम्बन्धी कानूनको निर्माण तथा संशोधन एवम् अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी सन्धि तथा सम्झौताहरूको कार्यान्वयनमा रहेका अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलनमा यी दुवै निकायले खेल्ने गरेको भूमिकालाई विश्लेषण गर्दै अध्ययनमा नेपालको परिप्रेक्ष्यमा संसद तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकारको सन्दर्भमा सहकार्य गर्न सकिने आधारहरू स्पष्ट गर्दछ । मानव अधिकार कानूनको कार्यान्वयनमा कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समिति तथा नेपालको संसदबाट यथेष्ट सहयोग पुग्ने तर त्यस बमोजिम हुन नसकेको विश्लेषण यस अध्ययनले देखाएको छ । दुवै महत्वपूर्ण संस्थाहरूको सहकार्यका लागि अध्ययनले केही स्पष्ट दिशा निर्देश गर्ने प्रयास गरेको छ ।

२. पेरिस सिद्धान्त

पेरिस सिद्धान्त संयुक्त राष्ट्र संघका सदस्य राष्ट्रहरूमा स्थापना भएका र स्थापना हुने राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरू (NHRIs) को प्रमुख मापदण्ड हो । यसै मापदण्डको आधारमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय संयन्त्रले आफ्ना सदस्य राष्ट्रहरूमा स्थापित राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको मुल्याङ्कन र स्तरीकरण गर्दछ । संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले सन् १९९३ मा अपनाएको 'पेरिस सिद्धान्त' बमोजिम राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी संस्थाहरू (राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था) ले प्रत्येक मुलुक भित्र (१) मानव अधिकारको रक्षा र (२) प्रवर्द्धनका लागि कार्य गर्नु पर्दछ । यी सिद्धान्तहरू अक्टोबर १९९१ मा फ्रान्सको पेरिसमा आयोजित मानव अधिकारको प्रवर्द्धन तथा संरक्षणका लागि राष्ट्रिय संस्थाहरू सम्बन्धमा भएको अन्तर्राष्ट्रिय कार्यशालामा पहिलोपटक परिभाषित गरिएका थिए । त्यस लगत्तै सन् १९९२ मा संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार आयोगले यसलाई संकल्प प्रस्ताव (Resolution) नं. १९९२/५४ द्वारा अपनाएको थियो । यसपछि मात्र सन् १९९३ मा संकल्प प्रस्ताव (Resolution) नं. ४८/१३४ द्वारा संयुक्त राष्ट्र संघले यसलाई अपनाएको हो । मानव अधिकार संस्थाहरूको वर्तमान स्थितिको समीक्षा गर्दै सन् १९९१ मा भएको कार्यशालाले त्यस्ता संस्थाहरूको भूमिका, बनोट, वर्तमान स्थिति तथा कार्यहरूका सम्बन्धमा पनि सम्बन्धित सबैलाई सुभाव दिएको थियो ।

मानव अधिकार संस्थाहरू पेरिस सिद्धान्त बमोजिम चलनु आज अपरिहार्य भइसकेको छ । किनकी संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार परिषद्को पहुँचका लागि त्यस्ता मानव अधिकार संस्थाहरूको स्तरीकरण (Accreditation) आवश्यक हुन्छ । त्यस्तो स्तरीकरण (सूचीकरण) पाउन त्यस्ता संस्थाहरूले पेरिस सिद्धान्तलाई अपनाएको हुनु पर्दछ । वास्तवमा त्यसरी अपनाएको छ कि छैन भन्ने बारेमा सह-समिक्षा (Peer review) को प्रणाली पनि प्रयोगमा ल्याइएको छ । त्यो प्रणालीलाई राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको विश्वव्यापी संगठन (Globe Alliance for National Human Rights Institution) र छोटकरीमा गान्धी (GANHRI) भनिएको छ ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाको पहिलो कर्तव्य मानव अधिकारको रक्षा गर्ने दायित्व अन्तर्गत मानव अधिकार हनन् सम्बन्धी गुनासाहरू प्राप्त गर्ने, त्यसको अनुसन्धान गर्ने र सोको समाधान गर्ने लगायतका काम गर्नु हो । यसका साथै मानव अधिकारसँग सम्बन्धित विवाद एवम् द्वन्द्वहरूमा हस्तक्षेप गर्ने तथा मानव अधिकार सम्बन्धी क्रियाकलापहरूको निगरानी गर्ने कार्य पनि पर्दछ । मानव अधिकारको प्रवर्द्धन गर्ने दायित्व अन्तर्गत मानव अधिकार शिक्षा, विस्तार केन्द्र, सञ्चार माध्यम, प्रकाशनहरू, तालिम तथा क्षमता विकास लगायत मानव अधिकार कार्यान्वयन सम्बन्धमा सरकारलाई सुझाव दिने र सहयोग गर्ने विषयहरू पर्दछन् ।

पेरिस सिद्धान्त बमोजिम राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था हुन विभिन्न शर्तहरू पूरा गरेको हुनु पर्दछ । यस्तो संस्था मानव अधिकारको विश्वव्यापी मान्यता तथा नियममा आधारित विस्तृत कार्यादेश र कार्य क्षमतायुक्त हुनुका साथै सरकारको हस्तक्षेपबाट मुक्त वा स्वायत्त हुनु पर्दछ । त्यस्तै कानून वा संविधानले नै यसको स्वन्त्रताको प्रत्याभूति गरेको हुनु पर्दछ । यो विविधतायुक्त (Plurasim) अनि पर्याप्त संशाधनयुक्त हुनु पर्दछ । त्यसैगरी मानव अधिकार सम्बन्धी विवाद तथा विषयमा अनुसन्धान गर्न पूर्ण रूपमा अधिकार सम्पन्न हुनै पर्दछ । यी शर्तहरू पूरा नभएको अवस्थामा उक्त देशको राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाको हैसियत र मानव अधिकारको कार्यान्वयन अवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा प्रश्न तथा अविश्वास उब्जन्छ ।

३. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको संवैधानिक हैसियत

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग स्वतन्त्र हुनुका साथसाथै मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संबर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्ने प्रमुख अभिभारा सहित स्थापित संवैधानिक मानव अधिकार संस्था हो ।^१

यो उद्देश्य पूरा गर्नका लागि आयोगले संविधानको धारा २४९(२)(क) बमोजिम “कुनै व्यक्ति वा समूहको मानव अधिकार उल्लंघन वा त्यसको दुरुत्साहन भएकोमा पीडित आफैं वा निजको तर्फबाट कसैले आयोग समक्ष प्रस्तुत वा प्रेषित गरेको निवेदन वा उजुरी वा कुनै स्रोतबाट आयोगलाई प्राप्त भएको वा आयोगको जानकारीमा आएको विषयमा छानबिन तथा विषयमा अनुसन्धान गरी दोषी उपर कारबाही गर्न सिफारिस गर्ने अधिकार” प्राप्त गरेको छ । यसैको खण्ड (ख) ले आयोगलाई “मानव अधिकारको उल्लंघन हुनबाट रोक्ने जिम्मेवारी वा कर्तव्य भएको पदाधिकारीले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा नगरेमा वा कर्तव्य पालन नगरेमा वा जिम्मेवारी पूरा गर्न वा कर्तव्य पालन गर्न उदासिनता देखाएमा त्यस्तो पदाधिकारी उपर विभागीय कारबाही गर्न सम्बन्धित अधिकारी समक्ष सिफारिस गर्ने” अधिकार राख्दछ । आयोगको तेस्रो मुख्य अधिकार खण्ड (ग) बमोजिम “मानव अधिकार उल्लंघन गर्ने व्यक्ति वा संस्थाका विरुद्ध मुद्दा चलाउनु पर्ने आवश्यकता भएमा कानून बमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गर्ने” पनि हो । यी अधिकारहरूले आयोगलाई मानव अधिकारलाई स्थापित गर्न आधारभूत रूपमा शक्ति सम्पन्न बनाएको छ । तर आयोगका अधिकारहरू त्यति मात्रै होइनन् ।

उपरोक्त तीनवटै अधिकारका अतिरिक्त आयोगले मानव अधिकारको चेतना अभिवृद्धि गर्न नागरिक समाजसँग सहकार्य र समन्वय गर्न;^२ मानव अधिकारको उल्लंघनकर्तालाई

१ हेर्नुहोस् धारा २४९(१), नेपालको संविधान, २०७२ । See also Bipin Adhikari, *Building Capacity of National Human Rights Institutions: The Case of Nepal* (Kathmandu: Right to Education Foundation, 2004) (dealing with NHRC and its establishment problems and solutions)

२ धारा २४९ (२)(घ)

विभागीय कारबाही तथा सजाय गर्न कारण र आधार खुलाई सम्बन्धित निकाय समक्ष सिफारिस गर्न;^३ मानव अधिकारसंग सम्बन्धित कानुनको आवधिक पुनरावलोकन गर्न तथा त्यसमा गर्नुपर्ने सुधार तथा संशोधनका सम्बन्धमा नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्न;^४ मानव अधिकारसंग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय वा सन्धि वा सम्झौताको नेपाल पक्ष बन्नु पर्ने भएमा त्यसको कारण सहित नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने र नेपाल पक्ष बनिसकेका सन्धि वा सम्झौताको कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गरी कार्यान्वयन नभएको पाइएमा त्यसको कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्न^५ र मानव अधिकार उल्लंघनका सम्बन्धमा आयोगले गरेको सिफारिस तथा निर्देशन पालना वा कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारी, व्यक्ति वा निकायको नाम कानुन बमोजिम सार्वजनिक गरी मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताको रूपमा अभिलेख राख्ने^६ अख्तियार पनि राख्दछ । संवैधानिक रूपमै अधिकार सम्पन्न यस प्रकारको आयोग स्थापना गर्ने थोरै मुलुकहरूमा नेपाल पर्दछ ।

आफ्नो कार्य सम्पादन गर्दा वा कर्तव्य पालन गर्ने प्रयोजनका लागि संविधानको धारा २४९ को उपधारा (३) ले आयोगले प्रयोग गर्नसक्ने अधिकारहरू पनि उल्लेख गरेको छ । यस उपधाराको खण्ड (क) मा “कुनै व्यक्तिलाई आयोग समक्ष उपस्थित गराई जानकारी वा बयान लिने वा बकपत्र गराउने, प्रमाण बुझ्ने, दशी प्रमाण दाखिला गर्न लगाउने सम्बन्धमा अदालतलाई भए सरहको अधिकार प्रयोग गर्ने^७,” खण्ड (ख) मा “मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन हुन लागेको वा भइसकेको सूचना आयोगले कुनै किसिमबाट प्राप्त गरेमा कुनै व्यक्ति वा निजको आवास वा कार्यालयमा विना सूचना प्रवेश गर्ने, खानतलासी लिने तथा त्यसरी खानतलासी लिँदा मानव अधिकारको उल्लंघनसंग सम्बन्धित लिखत, प्रमाण वा सबुत कब्जामा

३ धारा २४९ (२)(ड)

४ धारा २४९ (२)(च)

५ धारा २४९ (२)(छ)

६ धारा २४९ (२)(ज)

७ धारा २४९ (३)(क)

लिने,” (ग) मा “कुनै व्यक्तिको मानव अधिकार उल्लंघन भइरहेको कुरा जानकारी भई तत्काल कारबाही गर्नु पर्ने आवश्यक देखिएमा विना सूचना सरकारी कार्यालय वा अन्य ठाउँमा प्रवेश गर्ने र उद्धार गर्ने,” तथा खण्ड (घ) ले “मानव अधिकारको उल्लंघनबाट पीडितलाई कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति दिन आदेश दिने”^{१०} अधिकार मानव अधिकार आयोगलाई प्राप्त छ ।

४. आयोगको स्वायत्तताको प्रश्न

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा एकजना अध्यक्ष तथा चारजना सदस्य रहन्छन् । राष्ट्रपतिले संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा उनीहरूको नियुक्ति गर्ने संवैधानिक व्यवस्था छ । नेपालको संविधानको धारा २८४ बमोजिम परिषद्को अध्यक्षमा प्रधानमन्त्री हुने व्यवस्था छ । यसका सदस्यहरूमा प्रधानन्यायाधीश, प्रतिनिधिसभाको सभामुख, राष्ट्रिय सभाको अध्यक्ष, प्रतिनिधि सभाको विपक्षी दलको नेता तथा प्रतिनिधिसभाको उपसभामुख रहने व्यवस्था छ । तसर्थ आयोगको पदाधिकारीको नियुक्ति प्रक्रिया राष्ट्रिय स्तरको प्रक्रिया हो । नियुक्ति पाएका पदाधिकारीको पदावधि ६ वर्षको हुन्छ । अध्यक्ष वा सदस्यलाई आयोग कै पदाधिकारीको रूपमा पुनः अयोगमा र अन्य सरकारी सेवामा नियुक्तिको लागि ग्राह्य नहुने संवैधानिक व्यवस्था गरिएको छ ।^{११} तर सदस्य भएको अवधिलाई समेत जोडी गणना गरिने गरी सदस्यलाई अध्यक्ष पदमा नियुक्ति गर्न सकिने व्यवस्था देखिन्छ ।^{१२}

आयोगको अध्यक्ष मानव अधिकारको संरक्षण र संबर्द्धनको क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याएको प्रधानन्यायाधीश वा सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश पदबाट सेवा निवृत्त व्यक्ति वा मानव अधिकारको संरक्षण वा संबर्द्धन वा राष्ट्रिय जीवनका

८ धारा २४९ (३)(ख)
९ धारा २४९ (३)(ग)
१० धारा २४९ (३)(घ)
११ धारा २४८ (४) र उपधारा (८)
१२ धारा २४८ (४) को स्पष्टीकरण

विभिन्न क्षेत्रमा कम्तिमा २० वर्ष क्रियाशील रही विशिष्ट योगदान पुऱ्याई ख्याति प्राप्त गरेको तथा सदस्यका हकमा मानव अधिकारको संरक्षण र संबर्द्धन, बालबालिकाको हकहितको क्षेत्रमा कार्यरत वा राष्ट्रिय जीवनको विभिन्न क्षेत्रमा कम्तिमा २० वर्ष क्रियाशील रही विशिष्ट योगदान पुऱ्याई ख्याति प्राप्त गरेको हुनु पर्ने व्यवस्था छ । अध्यक्ष वा सदस्य स्नातकको उपाधि हासिल गरेको, ४५ वर्ष उमेर पूरा गरेको, नियुक्ति हुँदाको बखत राजनितिक दलको सदस्य नरहेको, उच्च नैतिक चरित्रको हुनु पर्दछ । अध्यक्ष तथा सदस्यहरूको पारिश्रमिक र सेवाको शर्त संघीय कानुन बमोजिम हुन्छ । उनीहरू पदमा बहाल रहेसम्म निजहरूलाई मर्का पर्ने गरी पारिश्रमिक र सेवाका सर्त परिवर्तन गरिने छैन । तर चरम आर्थिक विश्रृंखलताका कारण संकटकाल घोषणा भएको अवस्थामा यो व्यवस्था लागू हुँदैन ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष वा सदस्य भइसकेको व्यक्ति अन्य सरकारी सेवामा नियुक्तिका लागि ग्राह्य नभएपनि कुनै राजनीतिक पदमा वा कुनै विषयको अनुसन्धान, जाँचबुझ, छानबिन गर्ने वा कुनै विषयको अध्ययन वा अन्वेषण गरी राय मन्तव्य वा सिफारिस पेश गर्ने कुनै पदमा नियुक्त भई काम गर्न बाधा नपुग्ने धारा २४८(८) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले उल्लेख गरेको छ ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष वा सदस्यको पद निजले राष्ट्रपति समक्ष लिखित राजिनामा दिएमा रिक्त हुन जान्छ । निजहरू विरुद्ध संविधानको धारा १०१ बमोजिम महाअभियोगको प्रस्ताव पारित भएमा पनि रिक्तताको अर्को कारण बन्न सक्दछ । यो संविधान र कानुनको गम्भीर उल्लंघन गरेको, कार्य क्षमताको अभाव वा खराब आचरण भएको वा इमान्दारिपूर्वक आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालना नगरेको वा आचार संहिताको गम्भीर उल्लंघन गरेको कारणले आफ्नो पदीय जिम्मेवारी पूरा गर्न नसकेको आधारमा प्रतिनिधि सभामा तत्काल कायम रहेको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको एक चौथाई सदस्यले कुनै पनि संवैधानिक निकायका प्रमुख वा पदाधिकारी विरुद्ध महाअभियोग प्रस्ताव पेश गर्न सक्दछन् । त्यस्तो प्रस्ताव प्रतिनिधि सभामा तत्काल कायम रहेको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको कम्तिमा

दुई तिहाई बहुमतबाट पारित भएमा सम्बन्धित व्यक्ति पदबाट मुक्त हुनेछ ।^{१३} यसरी महाअभियोगको प्रस्ताव पेश गर्ने आधार र कारण विद्यमान भए नभएको छानबिन गरी सिफारिस गर्ने प्रयोजनका लागि प्रतिनिधि सभामा ११ जना सदस्य रहने एक महाअभियोग सिफारिस समिति रहने छ ।^{१४}

यसरी महाअभियोगबाट पदमुक्त हुने व्यक्तिले संविधानको गम्भीर उल्लंघन गरेको वा कार्य क्षमताको अभाव वा खराब आचरण वा पदीय दायित्वको पालना इमान्दारिपूर्वक नगरेको वा आचार संहिताको गम्भीर उल्लंघन गरेको भन्ने आधारमा प्राप्त सूचना जानकारी वा उजुरी ग्राह्य रहेको भनी प्रतिनिधि सभाका कम्तिमा तीनजना सदस्यले प्रमाणित गरी पेश गरेमा उपरोक्त बमोजिमको समितिले त्यस्तो उजुरी माथि संघीय कानून बमोजिम छानबिन गरी महाअभियोग सम्बन्धी कारबाहीका लागि प्रतिनिधि सभा समक्ष सिफारिस गरेमा महाअभियोगको प्रस्ताव पेश हुन सक्नेछ ।^{१५} महाअभियोगको कारबाही प्रारम्भ भएपछि त्यस्तो अध्यक्ष वा सदस्यले त्यस्तो कारबाही टुंगो नलागेसम्म आफ्नो पदको कार्य सम्पादन गर्न पाउने छैन ।^{१६} महाअभियोगको आरोप लागेको व्यक्तिलाई संविधानले सफाई पेश गर्न पाउने मनासिब मौकाको अधिकार दिएको छ ।^{१७} त्यस्ता अध्यक्ष वा सदस्य पदमा रहँदा कुनै कसूर गरेको भए त्यस्तो कसूरमा संघीय कानून बमोजिम कारबाही गर्न बाधा पर्दैन ।^{१८} त्यसैगरी महाअभियोगको प्रस्ताव पारित भई पदमुक्त भएको व्यक्तिले त्यस्तो पदबाट पाउने कुनै सुविधा लिन र भविष्यमा कुनै पनि सार्वजनिक पदमा नियुक्ति वा मनोनयन हुन सक्ने छैन भन्ने स्पष्ट प्रावधान छ ।^{१९} संविधानको धारा १०१(१०) ले महाअभियोग सम्बन्धी अन्य व्यवस्था संघीय कानून बमोजिम हुनेछ भनी उल्लेख गरे पनि त्यस्तो संघीय कानून बनिसकेको छैन ।

१३ धारा १०१(२)

१४ धारा १०१(३) र (४)

१५ धारा १०१(५)

१६ धारा १०१(६)

१७ धारा १०१(७)

१८ धारा १०१(८)

१९ धारा १०१(९)

त्यसैगरी शारीरिक वा मानसिक अस्वस्थताका कारण सेवामा रही कार्य सम्पादन गर्न असमर्थ रहेको भनी संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिले पदमुक्त गर्न सक्दछन् । सम्बन्धित अध्यक्ष वा सदस्यको मृत्यु भएमा पनि स्वतः पद मुक्त हुने नै भयो । यी बाहेक अन्य तरिकाले अध्यक्ष वा सदस्य कसैलाई पनि पदमुक्त गर्न सकिँदैन । यस प्रावधानबाट पनि आयोगलाई स्वायत्त राख्ने प्रयास भएको देखिन्छ । साथै आयोग प्रतिनिधि सभाका समिति प्रति जवाफदेही हुन नपर्ने र संसदले अनुगमन र मूल्यांकन गरी आवश्यक निर्देशन वा राय सल्लाह दिन नसक्ने व्यवस्थाले आयोगको स्वायत्ततालाई भन्ने स्पष्ट गर्दछ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग बाहेकका अन्य सबै आयोगहरूको हकमा प्रतिनिधि सभालाई उक्त अधिकार प्राप्त छ ।^{१०}

५. कानुनी परिस्थिति

संविधानको धारा २४९(५) ले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि संघीय कानून बमोजिम हुने उल्लेख गरेको छ । अहिलेको अवस्थामा नेपालको संविधानका अतिरिक्त हाल राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (उजुरी, कारबाही तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण) नियमावली २०६९, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग उजुरी तथा कारबाही निर्देशिका, २०६९^{११} ले आयोगको काम कारबाहीलाई कानुनी संरचना एवं आधार

२० धारा २९३

२१ आयोगसँग उल्लिखित नियमावली र निर्देशिका बाहेक (क) मानव अधिकार रक्षकहरूको लागि मार्ग निर्देशिका, २०६९ (ख) मानव अधिकार सहकार्य तथा समन्वय सम्बन्धी मार्ग निर्देशिका, २०६९ (ग) कारागार तथा हिरासत अनुगमन मार्ग निर्देशिका, २०६७ (घ) उपभोक्ताको मानव अधिकार संरक्षण तथा सम्बर्द्धनका लागि अनुगमन मार्ग निर्देशिका, २०६८ (ङ) शवोत्खनन् मार्ग निर्देशिका, २०६९ (च) गैर कानुनी गिरफ्तारीका घटनाको अनुगमन सम्बन्धी निर्देशिका, २०६२ (छ) मानव अधिकार उल्लंघन सम्बन्धी राष्ट्रिय जाँचबुझ निर्देशिका, २०७३ (ज) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सूचना तथा संचार नीति, २०७१ (झ) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका कर्मचारीको सेवा, शर्त र सुविधा सम्बन्धी नियमावली, २०७२ (ञ) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी नियमावली, २०७१ (ट) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, सूचना व्यवस्थापन निर्देशिका, २०६९ (ठ) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, व्यवस्थापन समितिको गठन तथा काय सम्बन्धी निर्देशिका, २०६१ (ड) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, मानव अधिकार अनुगमन नियमावली, २०६१ (ढ) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका सदस्यहरूले पालना गर्नुपर्ने आचारसंहिता, २०६० पनि रहेका छन् ।

प्रदान गर्दछन् । आयोग सम्बन्धी २०६८ सालको ऐनले आयोगलाई अन्तरिम राहत तथा उद्धार सम्बन्धमा आदेश दिने थप अधिकार दिएको छ । बजेटको व्यवस्था राष्ट्रिय बजेटबाट विनियोजन हुन्छ । कर्मचारीहरूका हकमा हाल राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका कर्मचारीको सेवा, सर्त र सुविधा सम्बन्धी नियमावली, २०७२ कायम छ । संविधानको धारा २४९(४) ले आयोगले आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार मध्ये कुनै काम, कर्तव्य र अधिकार सो आयोगको अध्यक्ष, कुनै सदस्य वा नेपाल सरकारको कर्मचारीलाई तोकिएको सर्तको अधिनमा रही प्रयोग तथा पालन गर्ने गरी प्रत्यायोजन गर्नसक्नेछ ।

६. आयोगको संवैधानिक हैसियतको सैद्धान्तिक पक्ष

माथि उल्लेख गरिए भैं राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको स्थापनाको आदर्श पेरिस सिद्धान्तको कार्यान्वयन नै हो । यस आदर्शले विश्व प्रसिद्ध राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरू (राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग) को स्थापना, तिनको क्षेत्राधिकार, काम कार्यबाही गर्ने तौरतरिका, प्रक्रिया तथा मानव अधिकारको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनलाई संस्थागत गर्ने उद्देश्य राख्दछ । मानव अधिकार अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत पनि एउटा महत्वपूर्ण विषय मानिन्छ । संयुक्त राष्ट्र संघको स्थापना गर्नु पछाडिका विभिन्न कारणहरू मध्येको प्रमुख कारण अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा मानव अधिकारको सुरक्षा पनि हो । संयुक्त राष्ट्र संघको बडापत्र (Charter) ले मानव अधिकारलाई पटक-पटक उल्लेख गर्नुले यसको अन्तर्राष्ट्रिय महत्वलाई देखाउँछ । तर मानव अधिकारको समान संरक्षण, संबर्द्धन तथा प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न केवल संयुक्त राष्ट्रसंघ तथा यसको मानव अधिकार सम्बन्धी उच्चायुक्तको कार्यालय वा मानव अधिकार परिषद् अन्तर्गतका कार्यक्रम वा प्रक्रियाहरू मात्र काफी छैनन् । यसका लागि राष्ट्रिय स्तरमा पनि पेरिस सिद्धान्तले कायम गरेका मान्यता बमोजिमका राष्ट्रिय संस्थाहरूको आवश्यकता हुन्छ भन्ने मान्यतालाई अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले स्वीकार गर्दै आएको छ ।

यसका विभिन्न कारणहरू छन् । प्रथमतः त्यस्तो संस्थाले मानव अधिकारको विषयलाई देशभित्र गरिमामय आधार दिन्छ । दोस्रो, मानव अधिकार मुलुकको

आर्थिक, सामाजिक वा सांस्कृतिक विकासका लागि एउटा अकाट्य अन्तर्सम्बन्धित विषय (Cross cutting issues) हो । यसलाई हेर्ने संस्थाको आवश्यकता जुनसकै प्रणालीमा हुन्छ । तेस्रो, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार संरचना वा प्रक्रियाहरूलाई पनि नेपालसंग काम गर्न यस्तो किसिमको संस्थाको आवश्यकता हुन्छ । आयोग जस्तो संस्थाको विद्यमानता अन्तर्राष्ट्रिय जगतका लागि आफू जोडिने कडीको व्यवस्था हो । त्यस्तै यस्ता संस्थाले राज्य स्तरमा काम गरे पनि अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताहरूलाई जोड्न मद्दत पुऱ्याउँदछन् ।

यसै अर्थमा नेपालमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ अन्तर्गत *राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था*को रूपमा आयोगको स्थापना भएको थियो । अन्तरिम संविधान, २०६३ ले आयोगलाई संवैधानिक हैसियत प्रदान गरेपछि २०६८ मा आएर नयाँ ऐनले यसका लागि आवश्यक कानुनी पूर्वाधार तयार गरेको थियो । आज आयोग नेपालको नयाँ संविधान एवम् कानून अन्तर्गत एउटा बलियो राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाका रूपमा उपस्थित छ । यसलाई प्रभावशाली बनाउने आधारहरू खोज्ने प्रयास कायमै छ ।

परिच्छेद

नेपालमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको अभ्यास

१. मानव अधिकार चुनौतीको व्यवस्थापन

नेपालको संविधान, २०७२ जारी भएपछि नेपालमा लामो अवधिदेखि व्याप्त द्वन्द्व व्यवस्थापन तर्फ अगाडी बढेको छ । यद्यपी द्वन्द्वका कारण सिर्जित मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको वास्तविक व्यवस्थापन अभै सकिएको छैन । संविधान बमोजिम शान्तिका आधारहरू निर्माण गर्ने प्रक्रियामा देश लागेको छ । यस प्रक्रियाका लागि ल्याइएका विभिन्न परिवर्तनहरू मध्ये एउटा महत्वपूर्ण परिवर्तन मौलिक हक र कर्तव्य सम्बन्धी परिवर्तन पनि हो । राज्यले दायित्व लिएका मौलिक अधिकारहरूमा केवल राजनीतिक अधिकार तथा फौजदारी न्यायको हक मात्र नभई सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरू पनि पर्दछन् । यिनले व्यापक क्षेत्र ओगटेका छन् ।

नयाँ संविधानले भाग ३ अन्तर्गत धारा १६ देखि धारा ४८ सम्म विभिन्न मौलिक हक तथा अधिकार, संवैधानिक उपचारको हक, मौलिक हकको कार्यान्वयन सम्बन्धी कानुन निर्माण तथा नागरिकका कर्तव्यहरू उल्लेख गरेको छ । यस भागद्वारा प्रदत्त हकको प्रचलनका लागि धारा १३३ वा धारा १४४ मा लेखिए बमोजिम संवैधानिक उपचार पाउने हक पनि धारा ४६ मा उल्लिखित छ । धारा ४७ अन्तर्गत यस भागद्वारा प्रदत्त हकहरूको कार्यान्वयनका लागि आवश्यकता अनुसार राज्यले यो संविधान प्रारम्भ भएको तीन वर्ष भित्र कानुनी व्यवस्था गर्ने भन्ने प्रावधान अन्तर्गत राज्यले गत तीन वर्ष भित्र विभिन्न कानुनहरू निर्माण गरिसकेको छ । यी सबै मौलिक अधिकारहरू समसामयिक नेपालको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने उद्देश्यले आएका छन् ।

वस्तुतः उपरोक्त मौलिक हकहरू अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा स्थापित मानव अधिकारसंग सम्बन्धित छन् । मौलिक अधिकारको व्याख्यामा मानव अधिकारको संलग्नता अपरिहार्य छ । धारा १३३ र १४४ अन्तर्गतको प्रक्रिया बाहेक पनि मानव अधिकारलाई कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई संविधानको धारा २४९(१) अन्तर्गत प्राप्त छ ।^{१२}

मौलिक अधिकारका सम्बन्धमा प्रस्तुत व्यवस्थाहरू मध्ये धारा ४२(१) ले सामाजिक न्यायको हकको व्यवस्था गरेको छ । यस अनुसार “आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछाडि परेका महिला, दलित, आदिवासी, जनजाति, मधेसी, थारू, मुस्लिम, पिछडा वर्ग, अल्पसंख्यक, सिमान्तिकृत, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक, किसान, श्रमिक, उत्पीडित वा पिछडिएको क्षेत्रका नागरिक तथा आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्यलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यका निकायमा सहभागिताको हक हुनेछ” भन्ने चुनौतीपूर्ण प्रावधान संविधानमा परेको छ । यसको कार्यान्वयनका लागि मुलुकको सम्पूर्ण प्रयास आवश्यक हुन्छ ।

धारा ४२(१) को प्रावधान संविधानमा उल्लिखित राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व तथा विशेष गरी धारा ५१ को खण्ड (ज) मा उल्लिखित सामाजिक न्याय र समावेशिकरण सम्बन्धी नीतिसंग पनि सम्बन्धित छ ।

धारा ५१ को खण्ड (ज)

सामाजिक न्याय र समावेशिकरण सम्बन्धी नीति :

१. असहाय अवस्थामा रहेका एकल महिलालाई सीप, क्षमता र योग्यताको आधारमा रोजगारीमा प्राथमिकता दिंदै जीविकोपार्जनका लागि समुचित व्यवस्था गर्दै जाने,

१२ सम्बन्धित संवैधानिक प्रावधान तथा कानूनका लागि हेर्नुहोस् - मानव अधिकार सम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्था र कानूनहरू (ललितपुर: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७५)

२. जोखिममा परेका, सामाजिक र पारिवारिक बहिष्करणमा परेका तथा हिंसा पीडित महिलालाई पुनःस्थापना, संरक्षण, सशक्तिकरण गरी स्वावलम्बी बनाउने,
३. प्रजनन अवरस्थामा आवश्यक सेवा सुविधा उपभोगको सुनिश्चितता गर्ने,
४. बालबच्चाको पालन पोषण, परिवारको हेरचाह जस्ता काम र योगदानलाई आर्थिक रूपमा मूल्याङ्कन गर्ने,
५. बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई प्राथमिक रूपमा ध्यान दिने,
६. मुक्त कमैया, कम्हलरी, हरवा, चरवा, हलिया, भूमिहीन, सुकुम्बासीहरूको पहिचान गरी बसोबासका लागि घर घडेरी तथा जीविकोपार्जनका लागि कृषियोग्य जमीन वा रोजगारीको व्यवस्था गर्दै पुनःस्थापना गर्ने,
७. राष्ट्रिय विकासमा युवा सहभागिता अभिवृद्धि गर्दै राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूको पूर्ण उपयोगको वातावरण सिर्जना गर्ने, युवाको सशक्तिकरण र विकासका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी लगायतका क्षेत्रमा विशेष अवसर प्रदान गर्दै व्यक्तित्व विकास गर्ने तथा राज्यको सर्वाङ्गिण विकासमा योगदानका लागि उपयुक्त अवसर प्रदान गर्ने,
८. आदिवासी जनजातिको पहिचान सहित सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न अवसर तथा लाभका लागि विशेष व्यवस्था गर्दै यस समुदायसँग सरोकार राख्ने निर्णयहरूमा सहभागी गराउने तथा आदिवासी जनजाति र स्थानीय समुदायको परम्परागत ज्ञान, सीप, संस्कृति, सामाजिक परम्परा र अनुभवलाई संरक्षण र संवर्धन गर्ने,
९. अल्पसंख्यक समुदायलाई आफ्नो पहिचान कायम राखी सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार प्रयोगको अवसर तथा लाभका लागि विशेष व्यवस्था गर्ने,

१०. मधेशी समुदाय, मुस्लिम र पिछडा वर्गलाई आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवसर र लाभको समान वितरण तथा त्यस्ता समुदायभित्रका विपन्न नागरिकको संरक्षण, उत्थान, सशक्तीकरण र विकासका अवसर तथा लाभका लागि विशेष व्यवस्था गर्ने,
११. उत्पीडित तथा पिछडिएको क्षेत्रका नागरिकको संरक्षण, उत्थान, सशक्तीकरण, विकास र आधारभूत आवश्यकता परिपूर्तिका अवसर तथा लाभका लागि विशेष व्यवस्था गर्ने,
१२. सामाजिक सुरक्षा र सामाजिक न्याय प्रदान गर्दा सबै लिङ्ग, क्षेत्र र समुदायभित्रका आर्थिक रूपले विपन्नलाई प्राथमिकता प्रदान गर्ने,
१३. स्वस्थ, सक्षम र अनुशासित नागरिक तयार गर्न खेलकूद तथा खेलाडीमा योजनाबद्ध लगानी गर्ने र खेलकूदलाई राष्ट्रिय एकता सुदृढ गर्ने एवं अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा राष्ट्रिय सम्मान अभिवृद्धि गर्ने माध्यमको रूपमा विकास गर्ने,
१४. सामुदायिक तथा राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघ संस्थाको लगानी र भूमिकालाई जवाफदेही र पारदर्शी बनाउंदै त्यस्ता संस्थाहरूको स्थापना, स्वीकृति, सञ्चालन, नियमन र व्यवस्थापनका लागि एकद्वार प्रणाली अपनाउने र राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकताका क्षेत्रमा मात्र त्यस्ता संघ संस्थाहरूलाई संलग्न गराउने ।

धारा ४२(१) बमोजिमको समानुपातिक समावेशिकरणको हक मानव अधिकारका विभिन्न प्रावधानहरूसँग सम्बन्धित छ । तिनको सम्मान, संरक्षण र संबर्द्धन तथा प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले नेपाल सरकारसँग काम गर्ने मात्र होइन, राज्यका सबै इकाइहरूको क्षमता अभिवृद्धि पनि गर्नु पर्ने हुन्छ । राष्ट्रिय रूपान्तरणका लागि आयोगको यो भूमिका अपरिहार्य छ ।

२. मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना

उपरोक्त बमोजिम मौलिक अधिकार तथा मानव अधिकारको विस्तृतिकरण भएको परिप्रेक्ष्यमा नेपाल सरकारको मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको महत्व विगत भन्दा भन्ने बढी देखिन्छ । यसो त यस्तो कार्ययोजना मानव अधिकारका मुद्दालाई सम्बोधन गर्न जहिले पनि महत्वपूर्ण हुन्छ । नेपाल सरकारले मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना बनाई कार्य गर्दै आएको डेढ दशक बितिसकेको छ ।

आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन अनुसार पहिलो मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्य योजनामा सरकारले सातवटा, दोस्रोमा बाह्रवटा र तेस्रोले सत्रवटा मन्त्रालयलाई जिम्मेवार निकायका रूपमा राखेको थियो । पछिल्लो चौथो (आव २०७१/२०७२ देखि २०७५/२०७६) कार्ययोजना २०७६ असार मसान्तबाट समाप्त भएको छ । यस कार्ययोजनाको कार्यान्वयनको सन्दर्भमा सबै मन्त्रालयहरूलाई जिम्मेवार बनाईएको थियो । कार्ययोजनामा मुख्यतः १८ वटा विषयवस्तुहरू समेटिएका थिए । समावेश गरिएका विषयहरूमा शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण तथा जनसङ्ख्या, श्रम तथा रोजगार, संस्कृति, कानुनी तथा न्याय-प्रशासन, वातावरण र दिगो विकास रहेका छन् । त्यसैगरी महिला, अपाङ्गता, ज्येष्ठ नागरिक र यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक र नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वको कार्यान्वयनलाई पनि समावेश गरिएको छ । यस अलवा खाद्य सुरक्षा, सङ्क्रमणकालीन न्याय र द्वन्द्वपीडित, मानव अधिकार शिक्षा, समावेशी विकास, बालबालिका, आवासलाई समेटिएको थियो । सामाजिक सेवा र सुरक्षा, सर्वोच्च अदालतको फैसला र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका सिफारिस कार्यान्वयन, हिरासत तथा कारागार सुधार र संस्थागत सुदृढीकरणलगायतका विषयहरू पनि समाविष्ट थिए ।^{२३}

उपरोक्त कार्ययोजनाको कार्यान्वयनमा नेपाल सरकारलाई आयोगको सुभुबुभ सहयोगको आवश्यकता निरन्तर चाहिने यथार्थलाई यहाँ उल्लेख गर्नु जरूरी छ ।

२३ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७४-७५ (ललितपुर: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७५)

३. पहिचान सम्मत आयोगहरूसँगको सम्बन्ध

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग बाहेक पनि संविधानले पहिचान तथा सशक्तिकरणको मूल मुद्दामा राष्ट्रिय महिला आयोग^{२४}, राष्ट्रिय दलित आयोग^{२५}, राष्ट्रिय समावेशी आयोग^{२६}, आदिवासी जनजाति आयोग^{२७}, मधेसी आयोग^{२८}, थारू आयोग^{२९} र मुस्लिम आयोग^{३०} को व्यवस्था गरेको छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग बाहेकका यी सबै आयोगहरू यो संविधान प्रारम्भ भएको मितिले १० वर्षपछि संघीय संसदले पुनरावलोकन गर्ने कुरा संविधानको धारा २६५ मा उल्लेख गरिएको छ ।^{३१} यी सबै आयोगका कामकारबाहीहरू एकअर्कासँग बाफिने अवस्था आउन सक्दछन् । बाफिने अवस्था नआउँदा पनि यति धेरै आयोगका बीच संविधानले समन्वयकारी संयन्त्रको व्यवस्था गरेको देखिँदैन । सम्बन्धित ऐनले संविधानको उद्देश्य प्राप्त गर्नका लागि अतिरिक्त अधिकारहरू दिन नसकिने भन्ने छैन । तथापि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग अरू आयोगहरू भन्दा फरक परिस्थितिमा रहेको बुझ्न सकिन्छ ।

राष्ट्रिय महिला आयोगले महिलाको हकहितसँग सम्बन्धित कानून वा नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौता अन्तर्गतको दायित्व कार्यान्वयन भए वा नभएको विषयमा अनुगमन गरी त्यसको प्रभावकारी पालना वा कार्यान्वयनको उपाय सहित नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने अधिकार पाएको छ ।^{३२} यसले महिला अधिकारसँग सम्बन्धित नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौतामा भएको व्यवस्था बमोजिम नेपालले पठाउनु पर्ने प्रतिवेदन तयारीका सम्बन्धमा नेपाल

२४ धारा २५२ र २५३

२५ धारा २५५ र २५६

२६ धारा २५८ र २५९

२७ धारा २६१

२८ धारा २६२

२९ धारा २६३

३० धारा २६४

३१ धारा २६५

३२ धारा २५३(१)(ख)

सरकारलाई सुभावा पनि दिन पाउँछ ।^{३३} त्यसैगरी महिला हिंसा वा सामाजिक कुरीतिबाट पीडित भएको वा महिला अधिकार प्रयोग गर्न नदिएको वा वञ्चित गरेको विषयमा कुनै व्यक्ति वा संस्था विरुद्ध मुद्दा दायर गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएमा कानून बमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सम्बन्धित निकाय समक्ष सिफारिस गर्ने अधिकार राष्ट्रिय महिला आयोगलाई छ ।^{३४} यी सबै विषयमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग पनि शक्ति सम्पन्न छ ।

तर यी अधिकारहरू मध्ये केवल दलित समुदायको अधिकारसँग सम्बन्धित नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौतामा भएको व्यवस्था बमोजिम नेपालले पठाउनु पर्ने प्रतिवेदन तयारीका सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई सुभावा दिने अधिकार तथा कानून बमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सम्बन्धित निकाय समक्ष सिफारिस गर्ने अधिकार मात्र राष्ट्रिय दलित आयोगलाई प्राप्त छ ।^{३५} राष्ट्रिय समावेशी आयोगलाई उपरोक्त अधिकारहरू प्राप्त छैन । जहाँसम्म आदिवासी जनजाति आयोग, मधेसी आयोग, थारु आयोग र मुस्लिम आयोगको कुरा छ, यी आयोगका बारेमा संविधानका व्यवस्थाहरू संक्षिप्त छन् तथा त्यस्ता अधिकारहरू यी आयोगहरूलाई पनि दिइएको देखिँदैन । उपरोक्त आयोगहरू सम्बन्धी ऐनमा पनि ती विषयहरू प्रष्ट गरिएको छैन ।

पहिचान तथा सशक्तिकरणका काम, कर्तव्य र अधिकार सहित आएका आठवटै आयोगहरू मध्ये राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मात्र पेरिस सिद्धान्तको मापदण्डलाई उछिनेको छ । अन्य सबै आयोगहरू पेरिस सिद्धान्तको स्तर कायम गर्ने अवस्थामा छैनन् । मूलतः राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग मात्रले सार्वजनिक रूपमा मानव अधिकार उल्लंघनको निवेदन वा उजुरी प्राप्त गर्ने, त्यस्तो निवेदन वा उजुरी नभए पनि आफ्नै स्वविवेक/टिप्पणीका आधारमा कामकारबाही सुरु गर्ने,

३३ धारा २५३(१)(ड)

३४ धारा २५३(१)(च)

३५ धारा २५६(१)(च)

विभागीय कारबाही सम्बन्धी सिफारिस गर्ने, अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गर्ने, मानव अधिकार उल्लंघनकर्तालाई विभागीय कारबाही तथा सजाय गर्न कारण र आधार खुलाई सम्बन्धित निकाय समक्ष सिफारिस गर्ने तथा यसको सिफारिस तथा निर्देशन पालना वा कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारी, व्यक्ति वा निकायको नाम कानुन बमोजिम सार्वजनिक गरी मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताको रूपमा अभिलेख राख्ने अधिकार पाएको छ ।

यी अधिकारहरू यस्ता अधिकारहरू हुन्, जसको प्रयोगले आयोगलाई अन्य आयोगहरू भन्दा प्रभावशाली बनाउन मद्दत गरेको छ । तर मानव अधिकारका विषयहरू विभिन्न प्रकारले आदिवासी, जनजाति, मधेसी, थारू, मुस्लिम वा समावेशी आयोगका सम्बन्धमा पनि सिर्जना हुन सक्छन् तथा त्यस्ता आयोगको सिफारिसमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले आफ्नो संवैधानिक अधिकारहरू प्रयोग गर्नुपर्ने अवस्था आउन सक्दछ ।

उपरोक्त अवस्थाले गर्दा यी आयोगहरू बीच साभा मञ्चको निर्माण एउटा प्रमुख चुनौती हो भने सबै आयोगले एक अर्कालाई सहयोग गरी राष्ट्रिय उद्देश्य प्राप्त गर्ने अवस्थामा आफूलाई पुन्याउनु अर्को चुनौती हो । यस सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग सहितका अन्य विषयगत आयोग र नेपाल सरकार बीच साभा कानुनका लागि पहल हुनुपर्ने अवस्था छ ।

४. मानव अधिकार सम्बन्धी निर्णयको प्रचार-प्रसार

मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संबर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्ने तथा मानव अधिकारको उल्लङ्घन एवम् दुरुत्साहन सम्बन्धमा दर्ता हुन आएको उजुरीहरू र आयोग आफैले गरेका अनुसन्धान, अनुगमन तथा अध्ययनको आधारमा आयोगबाट विभिन्न निर्णयहरू हुँदै आएका छन् । यसरी भएका निर्णयहरू सरोकारवालाहरू, विषय विज्ञहरू, बौद्धिक समुदाय तथा न्याय निरूपण गर्ने निकायहरू र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसम्म

पुन्याउन नसकिएको वर्तमान परिस्थितिमा एकातर्फ आफ्ना निर्णय माथि स्वस्थ सुभावा प्राप्त गर्न नसकेको अवस्था छ भने अर्कोतर्फ न्याय निरूपणको सन्दर्भमा सम्बन्धित न्यायिक तथा अर्द्ध न्यायिक निकायहरूले आयोगबाट भएका निर्णयहरूलाई सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा प्रयोग गर्न नपाएको अवस्था छ । यो पृष्ठभूमिमा आयोगले गरेका निर्णयहरूका बारेमा सरोकारवालाहरूलाई सुसूचित र लाभान्वित हुन पाउने अवस्थाको सिर्जना गर्ने तथा न्यायिक तथा अर्द्ध न्यायिक प्रक्रियामा समेत सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा प्रयोग गर्न पाउने अवस्था होस् भनी आवधिक रूपमा आयोगले मानव अधिकार नजिरका रूपमा मानव अधिकार सम्बन्धी महत्वपूर्ण निर्णयहरू प्रकाशन गर्न प्रारम्भ गरिसकेको छ । गत वर्षसम्म प्रकाशित पाँच अङ्कमा ५३ वटा निर्णयहरू प्रकाशित भइसकेका छन् । मानव अधिकार आयोगबाट भएका निर्णयहरूलाई मानव अधिकार नजिरका रूपमा बुझ्न र आफ्नो काम कारबाहीमा त्यसको प्रयोग गर्न न्यायिक, अर्द्ध न्यायिक र मानव अधिकारप्रति सम्बद्ध राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थाहरू लगायत सबै पक्षलाई प्रकाशित निर्णयहरूले मद्दत गर्ने आयोगको विश्वास देखिन्छ । यस कार्यलाई निरन्तरता दिनु जरुरी छ । यसरी आयोगबाट गरिएका निर्णयहरू सर्वसुलभ गराउने र सम्बन्धित क्षेत्रहरूलाई सो सम्बन्धमा प्रेरित गर्ने कार्यमा नेपाल सरकारको भूमिका अपेक्षित देखिन्छ ।

५. आयोगका सिफारिसहरूको कार्यान्वयन

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले स्थापना कालदेखि नै मानव अधिकारका विषयमा नेपाल सरकार तथा राज्यका विभिन्न संयन्त्रहरूलाई आवश्यकता अनुसार सिफारिस गर्दै आएको छ । यस्ता सिफारिसहरू उल्लंघन भएको मानव अधिकारको उपचार दिने तथा मानव अधिकारको परिस्थितिमा सुधार गर्ने दुवै किसिमका उद्देश्यबाट दिइएका छन् । पहिलो किसिमको सिफारिस मानव अधिकार उल्लंघनका उजुरीहरू उपरको कारबाहीको नतिजा हो भने दोस्रो प्रकारका सिफारिसहरू मानव अधिकारको प्रवर्द्धनका लागि गरिनु पर्ने सुधारहरू प्रति लक्षित हुन्छन् ।

जहाँसम्म उपचारात्मक सिफारिसको प्रश्न छ, आयोगले २०७६ असार मसान्त सम्ममा १०५९ वटा सिफारिसहरू पठाएको देखिन्छ।^{३६} त्यसमा मूलतः दण्डहीनताको अन्त्य र पीडितको न्याय प्राप्ति तर्फका विषयहरू पर्दछन्। जस्तो पीडितलाई राहत वा अन्तरिम राहत, क्षतिपूर्ति, दोषीलाई विभागीय र कानुनी कारबाहीको सिफारिस यसमा पर्दछ। त्यसैगरी सुधारात्मक सिफारिस अन्तर्गत आयोगले आ.व. २०७६ असार मसान्त सम्म ११४ वटा नीतिगत सिफारिसहरू गरेको छ। यस्ता कतिपय सिफारिसहरू मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको अनुसन्धान पछि गरिएको छ भने कतिपय उजुरीहरू आयोगको अध्ययनका आधारमा गरिएका छन्। उपरोक्त सिफारिसहरू मध्ये सबैभन्दा बढी जीवनको अधिकार अन्तर्गत हत्या र त्यसपछि क्रमशः बलपूर्वक बेपत्ता, अपहरण, यातना, सम्पत्ति कब्जा, विस्थापन, कुटपीट, घाइते, महिला अधिकार, खाद्य, शिक्षा, स्वास्थ्य, श्रम र आवास, बन्दीका अधिकार, गैरकानुनी थुना/न्याय प्रशासन, बाल अधिकार, धम्की र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार इत्यादि पर्दछन्।

आयोगले आवश्यक कारबाहीका लागि सिफारिस, दोषी उपर कारबाही गर्न सिफारिस, कानुन बमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिस, विभागीय कारबाही गर्न सम्बन्धित अधिकारी समक्ष सिफारिस, मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताको रूपमा अभिलेख, मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताको रूपमा नाम सार्वजनिक, ध्यानाकर्षण, अन्तरीम राहत तथा उद्धार सम्बन्धमा आदेश, पीडितलाई कानुन बमोजिम क्षतिपूर्ति र राहत दिन आदेश, निर्देशन र सुझाव पर्दछन्।

मूलतः आयोगले गरेका सिफारिसहरूमा क्षतिपूर्ति दिने र अन्तरिम राहत दिने कार्यमा पछिल्लो समय सकारात्मक संकेतहरू देखिए पनि कानुनी कारबाहीको पक्षको कार्यान्वयनको अवस्था निराशाजनक छ। आयोगले आफ्ना सिफारिसहरूको कार्यान्वयन अवस्था सम्बन्धमा आफ्ना प्रतिवेदनहरू पटक-पटक प्रकाशित गरेको छ। यसका सिफारिसहरूका सम्बन्धमा संयुक्त राष्ट्र संघीय संयन्त्रहरूबाट

३६ वेद भट्टराई तथा श्यामबाबु काफ्ले, “राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग: सिफारिस र कार्यान्वयन”, मानव अधिकार संवाहक, अंक ७, पृ १२८ (काठमाडौं: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७४)

पनि समय समयमा चासो व्यक्त गरेको पाइन्छ । यसरी सिफारिसहरू प्रतिको उदासिनताका कारण प्रमुख रूपमा सरकारले आयोगको सिफारिसहरूलाई धेरै महत्व दिन नचाहेको मानसिकता नै हो । धेरैजसो सिफारिसहरू सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित रहेका हुँदा ती सिफारिसहरूलाई एकसाथ संक्रमणकालसँग जोडेर हेर्ने प्रवृत्ति कायमै छ । राजनीतिका नाममा दण्डविहीनताबाट फाइदा लिएकाहरूले मानव अधिकार उल्लंघनका कृत्यहरूलाई सम्बोधन गर्न नचाहने प्रवृत्ति देखिनुले पनि त्यो यथार्थ तिर इंगित गर्दछ । आयोगका सिफारिसहरू राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा २(च)^{३७} ले गरेको परिभाषामा रहेर प्रेषण गरिएको भए पनि त्यस्तो सिफारिस कार्यान्वयनमा ल्याउन प्राथमिकता नदिएको देखिन्छ । सिद्धान्ततः त्यस्ता सिफारिसहरूको कार्यान्वयनमा सरकारलाई कुनै गाह्रो-साँघुरो परेमा सम्बन्धित निकायहरूले उल्लेख गरी पठाउने प्रचलन पनि स्थापित हुन सकेको छैन ।

सिफारिस कार्यान्वयनको अर्को समस्या भनेको नेपाल पक्षराष्ट्र भइसकेको मानव अधिकार सम्बन्धी महासन्धिहरूलाई नेपालले पर्याप्त रूपमा घरेलुकरण गरिनसकेको अवस्था पनि हो । उदाहरणका लागि आयोगले बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको विरुद्धको घटनामा कारबाहीका लागि सिफारिस गरेपनि त्यस्तो कार्य बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने महासन्धिको मनसाय अनुरूप घरेलु कानूनबाट फौजदारी अपराध घोषित हुन नसक्दा कानुनी कार्यबाही हुन नसकेको अवस्था पनि छ । यस्तो अवस्था यातना विरुद्ध तथा यौनजन्य हिंसाका सिफारिसहरूको सन्दर्भमा पनि रहेको छ । आयोगले प्रचलित कानून बमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न महान्यायाधिवक्ता समक्ष सिफारिस गर्ने कार्यादेश पाएको भए पनि यसमा विविध कारणहरूले प्रगति हुन सकेको छैन । अर्को तर्फ आयोग स्वयंले पनि आफ्नो सिफारिस कार्यान्वयन

३७ दफा २(च) मा “मानव अधिकार भन्नाले व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासँग सम्बन्धित संविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनद्वारा प्रदान गरिएका अधिकार सम्झनु पर्छ र सो शब्दले नेपाल पक्ष भएको मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिमा निहित अधिकार समेतलाई जनाउँछ” भनी परिभाषा गरेको छ ।

नगर्ने पदाधिकारी, व्यक्ति वा निकायको नाम कानून बमोजिम सार्वजनिक गरी मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताको रूपमा अभिलेख राख्ने कार्यादेश पाए पनि सो बमोजिमको कार्य गरी नसकेको अवस्था छ ।

संविधानको संरक्षकको रूपमा रहेको सर्वोच्च अदालतको आदेशले आयोगको सिफारिसलाई स्वतः कार्यान्वयन गर्नु पर्ने भनी प्रष्ट गरिसकेपछि पनि यसतर्फ प्रगति नदेखिनुले समस्याको गम्भीरतातर्फ सोच्न बाध्य तुल्याउँछ । आयोगको सिफारिसमा अस्पष्टता भएको भनी खोट लगाउने प्रचलन भए पनि लिखित रूपमा सो सम्बन्धमा टिप्पणीहरू आउन नसकेको आयोगको अवस्था छ । आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन पनि संसदमा महत्वका साथ प्रस्तुत नहुनुले संसदबाट पाइने आडभरोसा आयोगले पाउन सकेको छैन । सिफारिसको पूर्ण कार्यान्वयनको अवस्था सरकारको अभिलेखमा करिब ३२^{३८} र आयोगको अभिलेखमा करिब १०.११ प्रतिशत उल्लिखित छ ।^{३९}

६. सर्वोच्च अदालतको संरक्षण एवम् भरथेग

आयोगका निर्णय तथा सिफारिसहरूको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा मुलुकको सर्वोच्च अदालतले प्रष्ट दृष्टिकोण प्रवाह गरेको देखिन्छ । मूलतः जे जस्तो रूपमा सिफारिसहरू प्रवाह गरिएका छन्, तिनलाई तत्काल कार्यान्वयन गर्नु नेपाल सरकार वा सम्बन्धित पक्षको कर्तव्य हो तथा सिफारिस बन्धनकारी भएको कुरामा अस्पष्टता छैन भन्ने विषयलाई सर्वोच्च अदालतले विभिन्न मुद्दाका रोहमा व्याख्या गरेको देखिन्छ ।

अधिवक्ता भोजराज ऐर विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत^{४०} को मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट “... जसरी अदालतले जारी गरेका आदेश निर्देशनहरू

३८ हेर्नुहोस्, वेद भट्टराई तथा श्यामबाबु काफ्ले, “राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग: सिफारिस र कार्यान्वयन”, मानव अधिकार संवाहक, अंक ७, पृ २०-२६ (काठमाडौं: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७४)

३९ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट २०७६/१/८ गते गठित सिफारिस कार्यान्वयन सम्बन्धी कार्यदलको प्रतिवेदन

४० संवत् २०६२ सालको रिट नं. ३०८१, आदेश मिति: २०६४/१/२/२)

सरकारले पालना गर्नुपर्ने हुन्छ, उसैगरी मानव अधिकारको प्रभावकारी संरक्षण र परिचालन गर्ने क्रममा आयोगले दिएका यस्ता सुभाब, प्रतिक्रिया र निर्देशनहरू सरकारले पालना गर्नु पर्ने हुन्छ । ... मानव अधिकारको संरक्षणको लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट जारी भएको आदेश वा निर्देशन कार्यान्वयन गर्ने वा आयोगबाट गरिएको सिफारिस वा सुभाब कार्यान्वयन गर्न सरकारले कुनै 'इफ एण्ड बट्स' (If and Buts) को जिकिर गर्न नहुने" व्याख्या भएको छ ।

त्यसैगरी ओम प्रकाश अर्याल समेत विरुद्ध राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग समेत^{४९} भएको मुद्दामा आयोगले विना आधार र कारण हचुवाको भरमा कसैका विरुद्ध मुद्दा चलाउन सिफारिस गर्ने पनि होइन । त्यसैले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिसलाई कार्यान्वयन गर्ने वा नगर्ने भन्ने स्वविवेक त्यस्तो सिफारिस प्राप्त गर्ने निकाय वा पदाधिकारीलाई रहन्छ भनी सम्झन मिल्दैन । त्यस्तो स्वविवेक प्रदान गर्ने खालका कानुनी व्यवस्थाहरू संविधानको प्रावधान र त्यसको मनसाय अनुकूल हुन्छन् भनी अर्थ गर्न पनि नमिल्ने भनी सर्वोच्च अदालतबाट आदेश भएको छ ।

उपरोक्त दुवै फैसलाहरूले नजीरको महत्व राख्दछन् । अरु फैसलाहरू पनि उत्साहवर्द्धक नै देखिन्छ । सर्वोच्च अदालतबाट आयोगको निर्णय र सिफारिसलाई प्रचलित अन्तर्राष्ट्रिय परम्परा बमोजिम यो रूपमा भरथेग प्राप्त हुँदा पनि अन्य क्षेत्रले यसबाट आफ्नो दृष्टिकोणलाई परिमार्जन गर्न नसकेको देखिन्छ ।

७. संघीय प्रारूपमा आयोगको प्रादेशिकीकरण

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई संविधानले स्वतन्त्र संवैधानिक अंगका रूपमा स्थापना गरेको छ । यसको आन्तरिक संगठनका बारेमा संविधानले स्पष्ट गरेको छैन । संघीय मुलुकका रूपमा आयोगले आफूलाई सातवटै प्रदेशहरूमा तथा आवश्यकता अनुसार विभिन्न ठाउँमा फैलाउनु संवैधानिक चाहना बमोजिम नै

हो । यस सन्दर्भमा आयोगको स्थापना कालदेखि आजसम्मका विविध अनुभवहरू छन् । ती अनुभवहरूका आधारमा आयोगलाई प्रादेशिकीकरण गर्न आवश्यक छ । तथापि नेपाल सरकार आयोगको प्रादेशिकीकरण वा विस्तारका सम्बन्धमा आशाप्रद देखिएको छैन ।

यस सम्बन्धमा आयोगले २०७५ असार ८ गते नै संगठन संरचना सरकारलाई प्रस्तुत गरे पनि हालसम्म यो कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । आयोगको संगठन संरचनाको सन्दर्भमा *ओम प्रकाश अर्याल समेत* विरुद्ध *राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग समेत*^{४२} भएको निर्णय नं. १०२९ उत्प्रेषण समेतको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले नेपाल सरकारको तफर्बाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने विषयमा निर्णय गर्ने अन्तिम अधिकार महान्यायाधिवक्ताको हुने हो । तर मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा दुरूपसाहन गर्ने व्यक्तिउपर मुद्दा चलाउन आवश्यक भएमा मुद्दा दायर गर्न मानव अधिकार आयोगले सिफारिश गरी पठाएपछि महान्यायाधिवक्ताले सो विषयमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भनी निर्णय गर्न पाउने भन्ने होइन । तथापि संविधानको धारा १३२ बमोजिम मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गर्ने आयोगको अधिकारलाई निष्प्रभावी हुने गरी धारा १३५(२) द्वारा महान्यायाधिवक्तालाई प्राप्त मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भनी निर्णय गर्ने अधिकारको प्रयोग हुन सक्छ भनी व्याख्या गर्ने हो भने धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) अन्तर्गत मानव अधिकार आयोगलाई प्राप्त अधिकारको औचित्य नै नरहने भनी सर्वोच्च अदालतले व्याख्या गरेको छ । आयोगले दिएको सिफारिसको औचित्यमा अन्य मुद्दामा भैं मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भनी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले प्रश्न गर्न मिल्ने अवस्था संविधानतः नभएको सर्वोच्च अदालतबाट भएको आदेशको विषयमा सरकारले पर्याप्त ध्यान पुऱ्याउन नसकेको अवस्था देखिन्छ ।

आयोगको कार्यालय काठमाडौंमा सीमित नराखी हाल विभिन्न क्षेत्र (विराटनगर, जनकपुर, पोखरा, बुटवल, धनगढी र सानेपा) वा प्रदेश वा प्रदेश शाखाकै रूपमा

(खोटाङ, नेपालगञ्ज र जुम्ला) फैलिएको वर्तमान अवस्थामा संघीय मापदण्डमा सो विषयलाई पुनर्विचार गरी कार्यालयको अवस्था, मानव अधिकार आयोग प्रति नागरिकको पहुँच, अनुगमन तथा अनुसन्धानको आवश्यकता, सहजता वा कठिनाई, सरकारी निकायको जवाफदेहिता प्रतिको निगरानी र खर्चको भार इत्यादि समेतलाई विश्लेषण गरी नयाँ व्यवस्थातर्फ आयोगले आफ्नो प्रस्ताव बनाएको छ । आयोगको कार्यालय काठमाडौँमा सिमित भएमा नयाँ संविधान अन्तर्गतको अत्याधिक रूपमा फराकिलो मानव अधिकारमुखी व्यवस्थाहरूको व्यवस्थापन गर्न गाह्रो हुने तर्फ सबैले सचेत हुनु पर्ने अवस्था छ ।^{४३}

संघीय मान्यता र माथि उल्लिखित ओम प्रकाश अर्याल निवेदक भएको निर्णय नं. १०२९ को उत्प्रेषण मुद्दामा अदालतले “ऐनमा आयोगको संगठन संरचना र दरबन्दीको स्वीकृति आयागको सिफारिशमा नेपाल सरकारले गर्नेछ भन्ने उल्लेख भएको छ । आयागको सिफारिश बमोजम नेपाल सरकारले संगठन संरचना र दरबन्दी स्वीकृत गर्नेछ भन्ने कानूनी व्यवस्थाको अर्थ आयागले सिफारिश गरी पठाएको संगठन संरचना र दरबन्दी अस्वीकृत गर्नसक्ने अधिकार नेपाल सरकारलाई रहेको भन्ने पनि होईन”^{४४} भनी भएको आदेश र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा २७ अनुसार आयोगबाट निर्माण गरिएको नयाँ सांगठनिक संरचना नेपाल सरकारको स्वीकृति पश्चात कार्यान्वयनमा आउने आयोगले विश्वास लिएको छ ।

४३ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७४-७५ (ललितपुर: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७५), पृष्ठ ५

परिच्छेद

राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को
प्रस्तावित संशोधन विधेयक

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ अधिल्लो मानव अधिकार आयोग ऐन २०५३ भन्दा विभिन्न कारणल राम्रो मानिएको छ । तर पनि नेपालको संविधान बमोजिम संघीय संरचना अनुकूल यस ऐनको संशोधन भईसकेको छैन । यद्यपि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले संविधान जारी हुनासाथ २०७२ साल पुस २० गते निर्णय गरी २०७२/१/२३ गते नै यस ऐनको संशोधन प्रस्ताव प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालयमा पठाई सकेको छ भने नेपाल सरकारले २०७५ सालमा सो ऐन संशोधनको लागि विधेयक संसदमा पेश गरेको छ । यस परिच्छेदमा यीनै विषयको बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

१. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ मा आयोगको तर्फबाट संशोधनका लागि गरिएको प्रस्ताव

नयाँ संविधान लागू भइसकेपछि वि.सं. २०७२ सालमा आयोगले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ मा केही संशोधनका लागि आग्रह गरेको छ । ती संशोधन तथा तिनका कारणहरू यस प्रकार छन् (संशोधन वा थप प्रस्तावलाई इटालिसाइज गरिएको छ) :-

१. ऐनको प्रस्तावनामा *स्वतन्त्र* र *स्वायत्त* शब्दहरू थप्ने । मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ को प्रस्तावनामा स्वतन्त्र र स्वायत्त भन्ने शब्द उल्लेख भएकोमा यो नयाँ ऐनले त्यसलाई हटाउनु ठिक नदेखिएको ।
२. ऐनको दफा ४ मा “मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संबर्द्धन गर्ने कार्यमा आयोग स्वतन्त्र र स्वायत्त रहने छ” भनी उल्लेख भएकोमा “मानव अधिकारको

सम्मान, संरक्षण, संबर्द्धन तथा आर्थिक र कार्यगत रूपमा आयोग स्वतन्त्र र स्वायत्त रहने छ” भन्ने राख्न उपयुक्त हुने । यसको आधार तथा कारणहरूमा पेरिस सिद्धान्त बमोजिम आयोग स्वतन्त्र र स्वायत्त निकाय हुनुपर्ने भएको तथा त्यसैको आधारमा आइसिसिबाट आयोगको स्तर निर्धारण गर्ने एक प्रमुख आधार पनि स्वतन्त्र र स्वायत्त रहेको र संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार समिति र मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समिक्षा दोस्रो चरणमा (नोभेम्बर ४, २०१५) समेत आयोगको पूर्ण स्वातन्त्रता, स्वतन्त्रताको लागि भएको सिफारिस कार्यान्वयन गर्न यो आवश्यक रहेको ।

३. ऐनको दफा ४ मा नयाँ उपदफाहरू (३), (४) र (५) थप्ने । थपिएको उपदफा (३) ले “आयोग एक अविछिन्न उत्तराधिकारवाला एक स्वशासित र संगठित संस्था हुने छ” भन्ने उल्लेख गरेको छ । उपदफा (४) मा “आयोगले व्यक्ति सरह चल अचल सम्पत्ति प्राप्त गर्न, उपभोग गर्न वा अन्य किसिमले व्यवस्था गर्न सक्ने छ” भन्ने प्रावधान छ । त्यस्तै उपदफा (५) मा “आयोगले आफ्नो नामबाट नालिस, उजूर गर्न र आयोगलाई सोही नामबाट नालिस, उजूर लाग्न सक्ने छ” भन्ने छ । आयोगको व्यवहारिक स्वायत्तता र स्वतन्त्रता कायम राख्न यो व्यवस्था आवश्यक रहेको ।
४. दफा ७(१) मा “आयोगले मानव अधिकारको उल्लंघनका सम्बन्धमा गरेको सिफारिस, आदेश वा निर्देशनको जानिजानी पालना वा कार्यान्वयन नगर्ने वा मानव अधिकार उल्लंघनमा संलग्न भनी आयोगद्वारा दोषी ठहर भएका पदाधिकारी, व्यक्ति वा निकायको नाम मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताका रूपमा सार्वजनिक गर्ने छ” भनी प्रस्ताव गरिएको छ । मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताको अभिलेख र नाम सार्वजनिक गर्दा मानव अधिकार हनन्मा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न हुने पदाधिकारी वा व्यक्ति वा निकायको नाम पनि समावेश गर्न उपयुक्त रहेको ।
५. आयोगले ऐनको दफा १०(५) मा उल्लेख भएको मानव अधिकार उल्लंघन वा त्यसको दुरुत्साहन भएकोमा सो भए गरेको, कुनै व्यक्ति कसैको नियन्त्रणमा

रहेकोमा सो नियन्त्रणबाट छुटेको वा त्यस्तो व्यक्ति सार्वजनिक भएको मितिले ६ महिनाभित्र आयोगमा उजुरी परिसक्नु पर्ने छ भन्ने प्रावधानको साटो *मानव अधिकार उल्लंघन वा त्यसको दुरुत्साहन भएको विषयमा आयोगमा उजुरी गर्न हदम्याद लाग्ने छैन* भन्ने वाक्यांश प्रस्ताव गरेको छ । यस सम्बन्धमा मावन अधिकार हननको विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय कानुन बमोजिम हदम्याद कानुन बमोजिम सीमित गर्न नमिल्ने तथा *अधिवक्ता ओम प्रकाश अर्याल समेत* विरुद्ध *राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग समेत* भएको उत्प्रेषण समेतको रीटमा सर्वोच्च अदालतको पूर्ण इजलासबाट फैसला हुँदा यो व्यवस्था अन्तरिम संविधानको धारा १३२(२)(क) सँग बाभिएको भनी निर्णय भएकोले ।

६. आयोगले ऐनमा दफा १२(५) थप अनुरोध गरेको छ । यसमा *अनुसन्धान तथा छानबिन गर्दा कुनै व्यक्ति उपस्थित गराउन, कुनै लिखत पेश गर्न वा कुनै प्रमाण बुझ्न आयोगले उचित सम्फेबमोजिम म्याद तोक्न सक्नेछ* भन्ने प्रावधान छ । आयोगको दृष्टिकोणमा मानव अधिकार हननको विषयमा अनुसन्धान गर्न आयोगलाई संविधानले दिएको अधिकारलाई थप स्पष्ट गर्न तथा उक्त व्यवस्था मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ को दफा ११ मा पनि रहेको र त्यसबाट अनुसन्धानको कार्यमा थप स्पष्टता आउने भएकोले ।
७. ऐनको दफा १३(३) का रूपमा नयाँ उपदफाका लागि आयोगको प्रस्ताव छ । यसमा *अनुसन्धान वा छानबिन पछि तामेली वा खारेज गर्नसक्ने उजुरीहरूको अन्तिम निर्णय गरिनु पर्ने, उजुरी निर्णयार्थ आयोगले तोकेको कुनै सदस्य समक्ष पेश गरिने छ* भन्ने प्रस्तावित प्रावधान छ । त्यसैगरी यसमा उपदफा (४) पनि थप्ने अनुरोध छ । यसको प्रावधानमा *उपदफा (३) बमोजिम गरिएको निर्णयको जानकारी आयोगमा पेश गरिने छ । सो निर्णयका सम्बन्धमा आयोगले अन्यथा निर्णय गरेकोमा बाहेक अन्तिम हुनेछ* भनिएको छ । यस व्यवस्थाबाट उजुरी निर्णय प्रक्रियामा सरल, सहज र छिटो हुन जाने र विगतको ऐन बमोजिम यस प्रकारको प्रयोग सफल देखिएकाले सोको आवश्यकता दोहोऱ्याइएको छ ।

८. ऐनको दफा १६(३) को सट्टा देहायको उपदफा (३) मा खण्ड (क), (ख) र (ग) को प्रस्ताव गरिएको छ । १६(३)(क) आयोगले उपदफा (२) बमोजिम रकम निर्धारण गर्दा पीडित व्यक्तिको अवस्था हेरी १० लाख रुपैयाँसम्म क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्न सक्ने छ । १६(३)(ख) परिपूरणका लागि सिफारिस गर्ने: आयोगले उपदफा (३) बमोजिम क्षतिपूर्तिको अलावा पीडितलाई पुनः उद्धार वा पुनस्थापना गर्न वा अन्य उपयुक्त व्यवस्था गर्न तथा पीडित वा अवस्था अनुसार निजको परिवारको कुनै सदस्यलाई देहायका सुविधा वा सहूलियत उपलब्ध गराउन नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्न सक्ने छ : (१) निशुल्क शिक्षा तथा स्वास्थ्य उपचार; (२) सीपमूलक तालिम; (३) बसोबासको व्यवस्था; (४) रोजगारको सुविधा र (५) आयोगले उपयुक्त सम्झौताको अन्य सुविधा वा सहूलियत । १६(३)(ग) मनोसामाजिक विमर्श उपलब्ध गराउने: आयोगले कुनै पीडितलाई मनोसामाजिक विमर्श उपलब्ध गराउन आवश्यक देखेमा नेपाल सरकार वा सम्बन्धित अधिकारी वा संस्थालाई मनोसामाजिक विमर्शकर्ताद्वारा मनोसामाजिक विमर्श उपलब्ध गराउन पठाउन सक्नेछ । यसको स्पष्टीकरणमा आयोगले यस अघि कार्यान्वयनका लागि सिफारिस गरी पठाएको निर्णयको हकमा सो कार्यान्वयनका लागि अप्ठ्यारो परेको भए यो प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश लागु भएको मितिले ३० दिनभित्र जानकारी गराउनु पर्नेछ । उपरोक्त प्रस्ताव जरूरी भएको कारणमा बढीमा तीन लाख रुपैयाँ क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्दा पीडितले क्षति भए बमोजिमको रकम पाउन सक्ने अवस्था नरहने; नेपाल सरकारले विभिन्न घटनामा मानव अधिकार हनन भई पीडित भएकाहरूलाई १० लाख रुपैया क्षतिपूर्ति दिएको अवस्थामा आयोगको हकमा तीन लाख रुपैयाँकै हद कायम गर्दा समयानुकूल नहुने; मानव अधिकार हननबाट के कति क्षति भयो र त्यसमा कति दिँदा पीडितले परिपूरणको महसुस गर्छ भन्ने कुराको निर्धारण गर्ने अधिकार मानव अधिकार हनन भएको ठहर गर्ने निकायलाई दिनु उपयुक्त हुने; २०५३ सालमा पारित भएको ऐनमा तोकिएको सीमा २०७२ सालसम्म पनि कायम रहेमा त्यसको प्रभावकारिता नहुने र मानव अधिकार हननका पीडितहरूले परिपूरण पाउने अधिकारको सम्मान गरी पीडितहरूको अधिकार वास्तविक रूपमा संरक्षण गर्न पर्ने स्थिति

भएको उल्लेख गरेको छ । साथै आयोगका सिफारिस कार्यान्वयनमा सम्बन्धित निकायलाई कानुनी रूपमा नै एक पटक अवसर प्रदान गरी आयोगमा रहेका सिफारिसहरूको लगत कट्टा गर्न मद्दत पुग्ने देखिन्छ ।

९. दफा १७(१०) मा यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि आयोगबाट संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (क) बमोजिम सिफारिस भई आएको विषयका सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताले प्रचलित कानून बमोजिम मुद्दा चलाउन नमिल्ने भनी निर्णय गरेमा सोको कारण खुलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले आयोगलाई जानकारी दिनु पर्ने छ भनी उल्लेख भएकोमा *आयोगबाट संविधानको धारा २४९ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) बमोजिम सिफारिस भई आएको विषयका सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताले अनिवार्य रूपमा प्रचलित कानून बमोजिम मुद्दा चलाई आयोगलाई सोको जानकारी दिनु पर्ने छ* भन्ने प्रावधान जरूरी छ । यो आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन गरी दोषीमाथि कारबाही हुने कुराको सुनिश्चितताका लागि हो । अधिवक्ता ओम प्रकाश अर्यालको मुद्दामा विद्यमान प्रावधान अन्तरिम संविधानको धारा १३२(२)(क) सँग बाभिएको भनी निर्णय भइसकेको छ । अतः नेपालको संविधानको धारा २९३ अनुकूलको व्यवस्था ऐनमा समेत समावेश हुनु पर्दछ ।
१०. ऐनको दफा १७ पछि नयाँ दफा १७क थप्ने प्रस्ताव छ । *१७क. आर्थिक व्यवस्थापन: (१) आयोगले वार्षिक रूपमा कार्य सम्पादन गर्न आवश्यक पर्ने रकम एकमुष्ट नेपाल सरकारबाट प्राप्त गर्ने छ । (२) आयोगले नेपाल सरकारबाहेक दातृ निकायहरूसँग सम्झौता गरी आफ्ना योजनाहरू सम्पादन गर्न वैदेशिक सहायता लिई खर्च गर्न सक्ने छ । जसको जानकारी अर्थ मन्त्रालयलाई दिनु पर्ने छ । (३) उपदफा (१) र (२) बमोजिम प्राप्त रकम आयोगले आफ्नो वार्षिक कार्ययोजना तयार गरी विनियोजन र खर्च गर्ने छ । (४) उपदफा (३) बमोजिमको योजना र विनियोजित रकमको जानकारी राष्ट्रिय योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयलाई गराइने छ । (५) आयोगले आफूले गरेको आय व्ययको अभिलेख दुरुस्त राख्ने छ । आयोगबाट भएको*

आय व्ययको लेखा परीक्षण महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट गराउने छ ।
(६) आयोगको आर्थिक व्यवस्थापन सम्बन्धी अन्य व्यवस्था तोकिए बमोजिम हुनेछ । आयोगलाई आर्थिक स्वायत्तता नभएको भनी राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको विश्वव्यापी एलायन्स (Globe Alliance of National Human Rights Institutions) र अन्य संयुक्त राष्ट्र संघीय समितिहरूले उठाइरहेको प्रश्नको स्थायी समाधान गरी आयोगलाई आर्थिक स्वायत्तता प्रदान गर्ने र नेपालको संविधानको धारा २१३ अनुकूलको व्यवस्था ऐनमा समेत समावेश हुनु आवश्यक भएकोले ।

११. ऐनको दफा २१ को उपदफा (२) पछि उपदफा (३) र (४) थप्ने । उपदफा (३). अवहेलनामा कारबाही गर्न सक्ने: आयोगले आफ्नो अवहेलनामा कारबाही चलाउन सक्ने छ । यसरी कारबाही चलाउँदा आयोगले आफ्नो अवहेलना भएको ठहर्‍याएमा २० हजार रुपैयाँ सम्म जरिवाना वा तीन महिना सम्म कैद वा दुवै सजाय गर्न सक्ने छ । त्यस्तो सजायको कार्यान्वयन आयोगको आदेश बमोजिम सम्बन्धित निकाय वा कार्यालयले गर्नु पर्ने छ । उपदफा (४). उपदफा (३) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि सम्बन्धित व्यक्ति वा निकायले आयोगलाई सन्तोष हुने गरी क्षमायाचना गरेमा आयोगले सजाय माफ गर्न गराउन सक्ने छ ।

१२. ऐनको दफा २५ मा रहेको पारिश्रमिक र सुविधाका सम्बन्धमा आयोगले अध्यक्ष तथा सदस्यको पारिश्रमिक र सुविधा क्रमशः सर्वोच्च अदालतका प्रधानन्यायाधीश र न्यायाधीशको पारिश्रमिक सेवाका सर्त र सुविधा सरह हुने छ भन्ने प्रस्ताव छ । आयोगको अध्यक्ष सर्वोच्च अदालतका पूर्व प्रधानन्यायाधीश वा न्यायाधीश वा सो सरहको व्यक्ति रहने र सदस्यको हकमा सर्वोच्च अदालतको पूर्व न्यायाधीश वा सो सरहको व्यक्ति रहने व्यवस्था भएको एवम् उमेरको हद समेत नभएको कारण यस प्रकारका विशिष्ट व्यक्तिहरूलाई आयोगमा नियुक्त गर्न आवश्यक पर्ने भएका कारण पदाधिकारीहरूको उच्च स्तर रहने कुरालाई मध्यनजर राखी पारिश्रमिक सेवाको सर्त र सुविधा निर्धारण गर्न उपयुक्त

हुने कुरालाई आधार तथा कारणका रूपमा उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै २०५३ को ऐनले आयोगको अध्यक्ष र सदस्यहरूको पारिश्रमिक र सुविधा तोकिए बमोजिम हुने भन्दै सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशले पाउने भन्दा कम नहुने भनी व्यवस्था गरेको र आयोगलाई अन्तरिम संविधानले स्तरोन्नति गर्दै संवैधानिक निकायका रूपमा स्थापना गरेको अवस्थामा पुरानो ऐन खारेज गरी हालको २०६८ को ऐनमा भने पदाधिकारीहरूको मान सम्मान नै घट्ने गरी पारिश्रमिक र सेवा सुविधा घटाउन उपयुक्त नहुने । यसरी पारिश्रमिक सेवाको सर्त र सुविधा निर्धारण नभएमा यस्ता उच्च व्यक्तिहरूले आयोगमा आउन इन्कार गर्नसक्ने सम्भावना हुने हुँदा पनि यस प्रकारको व्यवस्था राख्न आवश्यक देखिन्छ ।

१३. ऐनको दफा २६(२) मा सघीयता कार्यान्वयन सम्बन्धी प्रावधानको प्रस्ताव गरिएको छ । यस अनुसार *आयोगले आवश्यकता अनुसार प्रादेशिक र आवश्यकता अनुसार सम्बन्धित प्रदेशभित्र अन्य कार्यालयहरू खोल्न सक्ने छ ।* प्रत्येक प्रदेशमा आयोगको उपस्थिति अनिवार्य हुन वाञ्छनीय भएकाले यो प्रावधानको प्रस्ताव गरिएको हो ।
१४. ऐनको दफा २८(६) पछि उपदफा (७) थप्ने प्रस्ताव छ । २८(७). *कर्मचारी सम्बन्धी व्यवस्था: आयोगले आफ्नो कामका लागि आवश्यक पर्ने कर्मचारी तोकिए बमोजिम नियुक्त गर्न सक्ने छ । त्यसरी नियुक्त कर्मचारीहरूको सेवा, सर्त र सुविधा तोकिए बमोजिम हुने छ ।* यसको आधारमा आयोगले वर्तमान ऐनमा कर्मचारी व्यवस्था सम्बन्धी व्यवस्था नभएको तथा आयोगको आ.व. २०६८/०६९ को वार्षिक प्रतिवेदनले समेत सो विषयलाई समस्याको रूपमा आँल्याएको हुनुलाई लिएको छ । त्यस्तै पेरिस सिद्धान्त बमोजिम आयोगलाई प्रशासनिक र कार्यगत स्वतन्त्रता र स्वायत्तता प्रदान गर्नु पनि एउटा अर्को कारण हो ।
१५. ऐनको दफा ३२(१) मा यस ऐनको उद्देश्य कार्यान्वयन गर्न आयोगले आवश्यक नियम बनाउन सक्ने छ र त्यस्तो नियम मध्ये नेपाल सरकारलाई आर्थिक

व्ययभार हुने विषय समावेश भएको नियम बनाउँदा अर्थ मन्त्रालयको स्वीकृति लिनु पर्नेछ भन्ने प्रावधान भइरहेकोमा प्रस्तावित प्रावधानले यस ऐनको उद्देश्य कार्यान्वयन गर्न आयोगले आवश्यक नियम बनाउन सक्ने छ । त्यस्तो नियम मध्ये नेपाल सरकारलाई आर्थिक व्ययभार हुने विषय समावेश भएको नियम बनाउँदा अर्थ मन्त्रालयसँग परामर्श गर्नुपर्नेछ भन्ने प्रस्ताव गर्दछ । आयोगलाई आर्थिक स्वतन्त्रता र स्वायत्तता प्रदान गर्नुपर्ने र आयोगको स्तर निर्धारण गर्ने क्रममा यस दफालाई महत्व दिई उठाइएकाले त्यसको समाधान गर्न पनि संशोधन गर्नु पर्ने आयोगको दृष्टिकोण छ ।

आयोगले मुद्दा चलाउन सिफारिस गरेका विषयमा फौजदारी कार्यविधि संहिताको अनुसूचीमा संशोधन गरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट मुद्दा चलाउन सिफारिस गरिएका मुद्दाहरू भनी थप गर्नु पर्ने पनि देखिन्छ । त्यस्तै आयोगले सिफारिस गरेको विषयमा मुद्दा चलाउन जाहेरी दर्खास्त नपरेको भए पनि अनिवार्य रूपमा चलाउनु पर्ने व्यवस्था समेत समावेश गर्नु आयोगको संवैधानिक हैसियत बमोजिम हुने छ ।

२. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (पहिलो संशोधन) ऐन, २०७५ सम्बन्धी विधेयक

हालै सरकारले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (पहिलो संशोधन) ऐन, २०७५ को विधेयक संसदमा प्रस्तुत गरेको छ । यो विधेयकमा निहित प्रस्तावहरू आयोगले प्रस्तुत गरेको विधेयक मस्यौदमा उल्लेख गरे बमोजिम भन्दा पनि सरकारले आफ्नै तरिकाले ल्याएको देखिन्छ । सरकारले प्रस्तुत गरेका प्रावधानहरू राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसंगको छलफल अनुसार आएको पनि देखिँदैन ।

प्रस्तुत गरेको विधेयकले मूल ऐनमा दफा १७क थप गर्ने प्रस्ताव गरेको छ । जसअनुसार “आयोगले गरेको छानबिन तथा अनुसन्धानबाट कुनै व्यक्ति वा संस्था विरुद्ध मुद्दा चलाउनु पर्ने देखिएमा सम्बन्धित घटनाको अनुसन्धान प्रतिवेदन र मुद्दा चलाउनका लागि आवश्यक पर्ने पर्याप्त प्रमाण सहित महान्यायाधिवक्ता

समक्ष सिफारिस गर्नु पर्ने छ” भनी उल्लेख गरेको छ । यस्तो सिफारिस “प्राप्त भएपछि महान्यायाधिवक्ताले अनुसन्धान प्रतिवेदन सहितको प्राप्त प्रमाण अध्ययन गरी मुद्दा चलाउनु पर्ने देखिएमा मुद्दा चलाउने निर्णय गर्नेछ ।” तर “मुद्दा चलाउने निर्णय गर्नु अघि थप अनुसन्धान वा प्रमाण संकलन गर्न आवश्यक देखिएमा सोका लागि आयोगलाई अनुरोध गर्न सक्ने छ” भन्ने समेत उल्लेख गरिएको छ । यसरी थप अनुसन्धान वा प्रमाण संकलनका लागि अनुरोध गरिएकोमा आयोगले “थप अनुसन्धान वा प्रमाण संकलन गरिपठाउनु पर्नेछ । यसरी गरिएको थप अनुसन्धान वा प्राप्त थप प्रमाण मुद्दा चलाउनका लागि पर्याप्त भएमा महान्यायाधिवक्ताले ... मुद्दा चलाउने” तर अन्य अवस्थामा कारबाही नगर्ने स्पष्ट मनसाय विधेयकमा छ । संविधान अन्तर्गत आयोगको सिफारिस परामर्श मात्र नभई बन्धनकारी सिफारिस हो । त्यो सिफारिसलाई बरबुभारथ लगायतका कुनै पनि प्रक्रियाबाट कार्यान्वयन नगर्ने गरी कुनै विधेयकले प्रस्ताव गर्नसक्ने देखिँदैन । त्यसो गर्नु केवल असंवैधानिक मात्र नभई पेरिस सिद्धान्तको विपरीत समेत हुन जान्छ ।

त्यसैगरी बजेट व्यवस्थापनका सम्बन्धमा प्रस्ताव गरिएको दफा १८क पनि सरकारका हातमा दुरुपयोग हुने अवस्था देखिन्छ । यस प्रावधान अनुसार “आयोगले मानव अधिकार सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नका लागि नियमित बजेट शीर्षकबाट विनियोजित रकमका अतिरिक्त नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयको सहमति लिई छुट्टै वित्तीय स्रोत जुटाउन वा सहायता प्राप्त गर्न सक्ने छ । यसरी प्राप्त सहायता रकम वार्षिक व्यय अनुमानको विवरणमा समावेश गरी खर्च गर्नु पर्नेछ” भन्ने छ । गत १९ वर्षदेखि लगातार आर्थिक स्रोत जुटाउन सरकारको सहमति लिनुपर्ने व्यवस्था नभए पनि सरकारले यस सम्बन्धमा स्वतन्त्र रूपमा काम कारबाही गरेको तथा यसबाट नेपाल सरकारको कुनै परम्परामा आँच नआएको अवस्थामा हाल आएर अनुमति लिनु पर्ने अवस्था उल्लेख गर्दा आयोगलाई आर्थिक रूपमा कस्तो खोजिएको हो कि ? भनी शंका गर्नुपर्ने अवस्था विद्यमान भएको मानव अधिकार समुदायले टिप्पणी गरिसकेको छ । आर्थिक स्वायत्तताले मानव अधिकारको संबर्द्धन तथा संरक्षणलाई अलग आधार प्रदान गर्ने भएकाले यसबारे पनि चनाखो हुनु पर्ने स्थिति छ ।

प्रस्तावित विधेयकको साटो नेपाल सरकारले आयोग स्वयंबाट नयाँ संविधान जारी भए पछि यसको प्रावधान बमोजिम चाहिने संशोधनलाई मूल्यांकन गर्दै २०७२ सालमै प्रस्ताव गरेको संशोधन विधेयकलाई नेपाल सरकारले अपनाउँदै संसदीय प्रक्रिया अगाडि बढाउन सकेको भए निश्चित रूपमा पनि आयोगको वर्तमान आवश्यकता तथा गरिमा बमोजिम हुन सक्ने थियो । यस विषयमापनि सम्बद्ध पक्षले विचारगर्नुपर्ने अवस्था रहेको देखिन्छ ।

परिच्छेद

नेपालमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था र संसद

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग तथा यसको प्रभावकारिता वृद्धिका लागि नेपालको संविधानले स्थापना गरेको तीन तहको संघीयता तथा त्यसमा पनि तीनै तहमा रहेका संसदीय अंगहरूसंग गरिने सहकार्यमा पनि निर्भर गर्दछ । संविधानले संघ तथा प्रादेशिक स्तरमा संसदीय प्रणालीलाई अपनाएको छ भने स्थानीय तह अर्थात गाउँ सभा वा नगर सभा स्तरमा मिश्रित शासन प्रणालीको प्रयोग गरेको छ ।^{४४} अतः व्यवस्थापकीय कामकारबाहीलाई तीन तहमा संविधानको मापदण्ड अन्तर्गत रही आन्तरिक कार्य सञ्चालन नियमावलीहरूले उल्लेख गरेकाछन् ।^{४५}

१. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग तथा संसद बीचको सम्बन्ध

संघीय संसदको प्रतिनिधि सभामा *कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समिति*को व्यवस्था गरिएको छ । यो समिति लगायत सबै संसदीय समितिहरूले सरकारलाई संसदप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही बनाउने भूमिकामा लघु संसद (मिनी पार्लियामेण्ट) को भूमिका निर्वाह गर्छन । यिनले सरकारलाई निर्देशन तथा राय सल्लाह दिनुका साथै राज्यका अन्य निकायमा काम कारबाही, अध्ययन तथा अनुगमन गरी सचेत पार्ने, ध्यानाकर्षण गराउने काम पनि गर्दछन् ।

४४ डा विपिन अधिकारी, *नेपालको संविधानमा स्थानीय व्यवस्थापिका: औचित्य तथा प्रयोगका पक्षहरू*, पृ १-११ (काठमाडौं: काठमाडौं विश्वविद्यालय स्कूल अफ ल, २०७५)

४५ प्रतिनिधि सभा नियमावली २०७५, राष्ट्रिय सभा नियमावली २०७५, सातवटै प्रदेशका प्रदेश सभा कार्य सञ्चालन नियमावलीहरू तथा स्थानीय सभाहरूको कार्य सञ्चालन नियमावलीहरू

संघीय संसदको नियमित कार्यमा सहयोग पुऱ्याउन सरकारलाई संघीय संसद प्रति उत्तरदायी र जवाफदेही बनाउन सरकारबाट भए गरेका कामकारबाहीको अनुगमन र मूल्यांकन गरी आवश्यक निर्देशन वा रायसल्लाह दिन समेतका लागि संविधानको धारा ९७ तथा संघीय संसद, प्रतिनिधिसभा नियमावली, २०७५ को नियम १७० बमोजिम गठित विभिन्न विषयगत समितिमध्ये कानुन, न्याय तथा मानव अधिकार समिति पनि एक हो । यस समितिले विशेष गरी मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संबर्द्धन गर्नका लागि सरोकारवाला निकायहरूलाई आवश्यक सल्लाह, सुझाव तथा निर्देशन दिने कार्य गर्दछ । यसका अलावा कानुन र न्यायको क्षेत्रमा सकारात्मक सुधार गरी लोककल्याणकारी राज्य र कानुनी राज्य स्थापनामा सरकार र सम्बन्धित निकायलाई रचनात्मक भूमिका प्रस्तुत गर्दछ । यस उद्देश्यका लागि समितिले कानुन, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, न्याय परिषद्, न्याय सेवा आयोग, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मानव अधिकार सबैलाई आफ्नो कार्यक्षेत्रमा राखेको छ । तथापि त्यो कार्यक्षेत्रको प्रयोग राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसंगको सहकार्यका रूपमा हुन बाँकी नै छ ।

संघीय प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५

१७५. विषयगत समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार:

(१) नियम १७० मा तोकिए बमोजिम आफ्नो कार्यक्षेत्रको परिधिभित्र रही प्रत्येक विषयगत समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :

(क) आ-आफ्नो कार्यक्षेत्र भित्र पर्ने मन्त्रालय, आयोग र निकायसंग सम्बन्धित विधेयक उपर दफावार छलफल गरी सो सम्बन्धी प्रतिवेदन पेश गर्ने,

(ख) मन्त्रालय, विभाग र अन्तर्गतका निकायको नीति तथा कार्यक्रम, स्रोत परिचालन, व्यवस्थापन र अरु यस्तै क्रियाकलापको मूल्याङ्कन गरी सम्बन्धित निकायलाई आवश्यक निर्देशन दिने र

समुचित टिप्पणी, सिफारिस र निर्देशन सहितको वार्षिक प्रतिवेदन बैठकमा पेश गर्ने,

- (ग) मन्त्रालय, विभाग र अन्तर्गतका निकायको राजस्व र व्यय सम्बन्धी अनुमानको जाँच गरी वार्षिक अनुमान तयार गर्ने तरिका, वार्षिक अनुमानमा निहित नीतिको सट्टा अपनाउन सकिने वैकल्पिक नीति र वार्षिक अनुमानमा रहेको रकममा के कति किफायत गर्न सकिन्छ भन्ने सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायलाई आवश्यक निर्देशन दिने र आफ्नो राय सहितको वार्षिक प्रतिवेदन बैठकमा पेश गर्ने,
- (घ) मन्त्रीले सरकारको तर्फबाट बैठकमा समय-समयमा दिएका आश्वासनलाई पूरा गर्न नेपाल सरकारद्वारा के-कस्ता कदम उठाइएका छन् सो सम्बन्धमा अध्ययन गरी सम्बन्धित निकायलाई आवश्यक निर्देशन दिने र बैठकमा प्रतिवेदन पेश गर्ने,
- (ङ) विषयसंग सम्बन्धित सरकारी निकायको सार्वजनिक सम्पत्तिको हिनामिना भए, नभएको अध्ययन, अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी आवश्यक निर्देशन दिने र बैठकमा प्रतिवेदन पेश गर्ने,
- (च) सभाद्वारा प्रत्यायोजित अधिकार अन्तर्गत बनाइएको नियम संविधान, सम्बन्धित ऐन, प्रचलित कानून बमोजिम बनेको छ वा छैन र सरकारद्वारा प्रचलित ऐन, नियम अनुरूप काम भए गरेको छ वा छैन भन्ने विषयमा मूल्याङ्कन गरी सम्बन्धित निकायलाई आवश्यक निर्देशन दिने,
- (छ) सरकारद्वारा समय-समयमा गठन हुने छानबिन आयोग/समिति र जाँचबुझ आयोग/समितिद्वारा प्रस्तुत प्रतिवेदन कार्यान्वयनको अनुगमन गरी सम्बन्धित निकायलाई आवश्यक राय, सल्लाह र निर्देशन दिने,

- (ज) मन्त्रालय, विभाग र अन्य निकायबाट सम्पादन भएका कामको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरी सो सम्बन्धमा आवश्यक निर्देशन दिने,
- (झ) बैठकले सुम्पेको अन्य काम गर्ने, र
- (ञ) समितिको सिफारिसमा सभामुखबाट अनुमोदित बजेट र कार्यक्रमको अधीनमा रही आफ्नो कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- (२) उपनियम (१) बमोजिम विषयगत समितिले कार्य सम्पादन गर्दा सम्बन्धित मन्त्रालय तथा विभाग, आयोग र निकायका प्रतिनिधि र आवश्यक परे तत् तत् विषयका विशेषज्ञसंग समेत छलफल गर्न सक्नेछ ।
- (३) विषयगत समितिले आफ्नो कार्यक्षेत्र अन्तर्गतको जिम्मेवारी सुव्यवस्थित ढङ्गले बहन गर्ने सन्दर्भमा आवश्यक कार्यविधि कार्ययोजना र कार्यतालिका बनाई लागू गर्न सक्नेछन् ।
- (४) सार्वजनिक लेखा समितिले सभामा पेश गरिएको महालेखा परीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लिखित बेरुजुको जाँच गरी महालेखा परीक्षकद्वारा भएगरेका काम कारबाही र सो सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायबाट हुनुपर्ने काम कारबाही कानून सङ्गत र औचित्यपूर्ण तवरबाट भए नभएको सम्बन्धमा समेत अध्ययन गरी आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ ।
- (५) समितिको कार्य सम्पादनको सिलसिलामा समितिका सदस्यले सभामुखको पूर्व स्वीकृती लिई आवश्यक स्थानको भ्रमण गर्न सक्नेछन् ।
- (६) उपनियम (५) बमोजिम स्वीकृति माग गर्दा त्यसरी भ्रमण गर्नुपर्ने कारण स्पष्ट खुलाईएको हुनुपर्नेछ
- (७) यस नियम बमोजिम समितिले बैठकमा प्रस्तुत गर्नुपर्ने वार्षिक प्रतिवेदन वार्षिक अनुमान पेश हुनु अगावै र अरु प्रतिवेदन जुनसुकै समयमा प्रस्तुत गर्न सक्नेछन् ।

संघीय स्तरमा जसरी कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समितिको व्यवस्था भएको छ, त्यसैगरी प्रादेशिक स्तरमा प्रदेश सभा नियमावली तथा केही रूपमा स्थानीय स्तरमा गाउँ सभा कार्य सञ्चालन नियमावली तथा नगर सभा कार्य सञ्चालन नियमावली अन्तर्गत मानव अधिकारउपर क्षेत्राधिकार भएका समितिहरू छन् । यी दुवै खाले समितिहरूसँग काम गर्ने मानव अधिकार उन्मुख प्रणाली हामीसँग छैन । अतः क्षेत्राधिकारको प्रयोगका हकमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग तथा यसको संवैधानिक कार्यादेशको पूर्ति गर्ने तर्फ पर्याप्त पहल हुन सकेको छैन ।

२. सम्बन्ध विस्तृतिकरणका आधारहरू

मानव अधिकारको एजेण्डामा नेपालको संसद एवम् अन्य प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरू सकारात्मक नै देखिन्छन् । तथापि संसदीय अभ्यासलाई मानव अधिकारका विषयमा पनि बलियो एवम् विश्वसनीय रूपमा सञ्चालन गर्ने विविध मुलुकहरूमा बेलायत, अष्ट्रेलिया, जर्मनी, न्युजिल्याण्ड, दक्षिण अफ्रिका जस्ता देशहरू पर्दछ । भारतको संघीय संसद पनि विकासोन्मुख मुलुकहरूमा अग्रणी स्थानमा छ । यी देशहरूले मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संबर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्न संसदलाई कसरी प्रयोग गरेका छन् ? संसदीय समितिहरूले मानव अधिकारको 'मुभमेण्ट', कानून निर्माण प्रक्रिया, अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा सम्झौताहरू, मानव अधिकारमुखी परराष्ट्र नीति तथा आन्तरिक रूपमा मानव अधिकार संस्थाहरूको सांगठनिक विकास, उनीहरूको एजेण्डाको कार्यान्वयन तथा प्रवर्द्धन, अड्डा अदालत तथा सार्वजनिक अभियोजन प्रणालीबाट लिएको सहयोग तथा दिएको आश्वासनको उचित अध्ययनबाट नेपालको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग तथा संसद बीचको सम्बन्धलाई उचित रूपमा परिचालन गरी संविधानद्वारा घोषित उद्देश्य प्राप्त गर्न सहयोग पुऱ्याउन सकिन्छ ।

३. संसदीय पद्धति र मानव अधिकारको अन्तरसम्बन्धको विषय

राजनीति शास्त्रमा सरकार बिना राज्यको कल्पना गरिँदैन । राज्य छ भने त्यहाँ सरकार पनि हुन्छ । सरकार राज्यको कार्यवाहक यन्त्र हो । जसले राज्यको

इच्छालाई निर्धारित, व्यक्त तथा कार्यान्वयन गर्दछ । यो राज्यको त्यस्तो यन्त्र हो, जसमा कानुन बनाउने, बनाएका कानुनलाई कार्यान्वयन गर्ने तथा जसले त्यस्ता कानुनहरूको पालना गर्दैन, उसलाई उचित दण्ड दिने व्यवस्था गर्दछ । यी कार्यहरूलाई सम्पन्न गर्नका लागि सरकारका शक्तिहरूलाई व्यवस्थापिका, कार्यपालिका तथा न्यायपालिका बीच विभाजन गरिएको हुन्छ । सरकारका यी तीन प्रमुख अंगहरू बीचको विभाजनलाई “ट्रिनिटी थ्योरी अफ गभर्नमेण्ट” पनि भन्दछन् । यसमध्येको एउटा अंग व्यवस्थापिका हो, जसलाई हाम्रो जस्तो संसदीय पद्धति अपनाउने मुलुकमा संसद (पार्लियामेण्ट) भनिन्छ । यस अंगले कानुनको निर्माण गर्दछ, जसका आधारमा कार्यकारिणी अंगले शासन गर्दछ तथा न्यायपालिकाले न्यायिक कार्य गर्दछ । सरकारको संगठनमा संसदको सर्वोच्च स्थान हुन्छ । प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूमा यसले जनताको प्रतिनिधित्व गर्दछ र यसलाई जनमतको ऐनाको रूपमा पनि हेरिन्छ ।

संसदको स्वरूपका आधारमा यसको कामकाज निर्भर गर्दछ । संसदीय मुलुक अपनाएको नेपालमा संसदको सबैभन्दा मुख्य तथा महत्वपूर्ण काम कानुन निर्माण गर्ने हो । कानुनमा जनताको इच्छाको अभिव्यक्ति हुन्छ । त्यसैले जनताको प्रतिनिधिहरूद्वारा कानुन निर्माण गर्ने प्रचलन भएको हो । प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा जनता आफ्ना प्रतिनिधिहरूलाई चुनेर संसदमा पठाउँछन् र उनीहरूले जनताको सामान्य इच्छाहरूलाई कानुनको रूप दिन्छन् । कानुन निर्माणको सिलसिलामा सरकार (कार्यपालिका) बाट कानुनको प्रारूप वा मस्यौदा प्राप्त गर्नु, त्यस उपर छलफल वा वादविवाद गर्नु, साधारणतः त्यस्तो मस्यौदामा तीन वाचन गर्नु, जरुरी भए संशोधन गर्नु जस्ता कार्यहरूको सम्पादन संसदले गर्दछ । सरकारबाट प्रत्यायोजित विधायनका रूपमा ऐनहरू भन्दा मुनिका नियम-विनियम, निर्देशिका इत्यादि बनाउनु पर्दा त्यस्तो अधिकार र त्यसको मापदण्ड संसदले नै दिन्छ । त्यसैले संसदको भूमिका कानुन निर्माताका रूपमा मानव अधिकार क्षेत्रमा पनि त्यत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ ।

कानुन निर्माणको कार्यमा विषयवस्तु अनुसार विचार विमर्श गर्नुपर्ने हुन्छ । वस्तुतः विचार विमर्श गर्ने कार्य कानुन निर्माणको काम भन्दा फरक हुँदैन । तर कहिलेकाहीं

संसदले धेरै विषयहरूमा विचार विमर्श गर्दछ । त्यसलाई तत्कालै कानूनको रूप दिएको हुँदैन । तथापि संसद यस्तो सभास्थल हो, जहाँ राज्यका सबै नीति, लक्ष्य र विषयहरू उपर छलफल हुन्छ । यसमा सरकार सम्बन्धी सबै विषयहरूमा विचार गरेर आवश्यक निर्णय दिनु पर्ने हुन्छ । संसदको गठन नै यसमा विविध हित समूह, दृष्टिकोण र समुदायको प्रतिनिधित्व हुने गरी गठन गरिएको हुन्छ । जहाँसम्म कानून निर्माणको कुरा छ, यसको कार्यपद्धति तथा प्रक्रियालाई अनुसरण गर्नुपर्ने हुन्छ । मानव अधिकारको विषयमा विमर्शात्मक उत्तरदायित्व निर्वाह गर्ने संसदको रूचिको विषय हुनु पर्दछ ।

प्रजातन्त्रमा मुलुकको राजश्वमा केवल जनताको मात्र अधिकार हुन्छ । त्यसैले जनताको प्रतिनिधिका रूपमा संसदले गर्ने एउटा महत्वपूर्ण कार्य मुलुकको राजस्वको नियन्त्रण र नियमन पनि हो । प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूमा सरकारको वित्तीय व्यवस्था उपर संसदको पूर्ण नियन्त्रण रहन्छ । संसदले आर्थिक वर्षको सुरुमै त्यस वर्षको आय व्ययको व्यहोरा स्वीकृत गर्दछ । आय व्ययको व्यहोरा, वादविवाद/छलफल गर्दै त्यस उपर साधारणतः तीन वाचन गरेर संशोधन आदि कार्य गर्दै सम्पादन गर्नुपर्ने हुन्छ । यसले कुनै पनि नयाँ कर लगाउँदा वा त्यसलाई घटीबढी पार्दा संसदको अनुमति चाहिन्छ नै । यस्तो अनुमति विना न त कुनै नयाँ कर लगाउन सकिन्छ, न कुनै शीर्षक अन्तर्गतको पैसा सरकारले खर्च गर्न सक्छ । अर्को शब्दमा संसदले वित्तीय विषयवस्तुको नियन्त्रण आफ्नो हातमा लिएको हुन्छ । यसबाट संसदको स्थान संविधानमा शक्तिशाली हुनुको साथै यसको महत्वलाई सजिलै चुनौती दिन सकिँदैन । मानव अधिकारको विषय पनि पैसाबाट वा आर्थिक कामकारबाहीबाट उकास्न वा घटाउन वा आवश्यकता अनुसार प्रभावकारी बनाउन सकिने विषय हो । त्यसैले संसदले मानव अधिकार उपरको वित्तीय प्रभावलाई राम्रोसँग निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ ।

जुन मुलुकमा संसदीय पद्धतिको सरकार हुन्छ, त्यहाँ कार्यकारिणीले आफ्ना सबै कामकारबाहीका सम्बन्धमा संसदप्रति उत्तरदायित्व बहन गर्नुपर्दछ र संसदले सरकार उपर प्रत्यक्ष र तत्कालीक नियन्त्रण राख्न सक्दछ । संसदले सरकार

या मन्त्रिमण्डलको काम उपर पूरक प्रश्न, काम रोक्ने प्रस्ताव, निन्दात्मक प्रस्ताव, महत्वपूर्ण राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय समस्याहरू उपर वादविवाद, अविश्वासको प्रस्ताव इत्यादिद्वारा नियन्त्रण राख्दछ । प्रशासन सम्बन्धी कामका सम्बन्धमा पनि संसदको वास्तविक कार्य सरकारले आफ्नो काम ठीक ढंगले गर्दै छ वा छैन भन्ने बारे दृष्टिकोण कायम गर्ने हो । यस कामका सिलसिलामा पनि मानव अधिकार सम्बन्धी विषय सम्बन्धित भएर आउँछ ।

कतिपय देशहरूमा संसदले कतिपय न्यायिक कार्यहरूलाई सम्पादन गरिरहेको हुन्छ । संसदको माथिल्लो सदनलाई त्यस्ता देशहरूमा अनेक कार्यहरूको जिम्मेवारी दिइएको हुन्छ । उदाहरणका लागि अमेरिकाको सिनेट त्यहाँका राष्ट्रपति उपर लगाएको महाअभियोगको मुद्दामा निर्णय गर्नका लागि अदालतका रूपमा बसेको हुन्छ । नेपालमा पनि संसद (प्रतिनिधिसभा) ले राष्ट्रपतिलाई महाअभियोग^{४६} लगाउन सक्छ र त्यस दोषारोपणको छानबिन गर्न सोही सभामा एक महाअभियोग सिफारिस समिति रहन्छ । बेलायतमा संसदको माथिल्लो सदन लर्ड्स सभालाई पनि विभिन्न न्यायिक शक्तिहरू दिइएको थियो । बेलायतले संसदको माथिल्लो सदनलाई सभाको अझ बढी न्यायिक शक्तिहरू दिइएको इतिहास छ ।

परिवर्तित सन्दर्भमा राज्यका कामकारबाहीमा वृद्धि भएका कारण संसदले गरिआएका कतिपय कामहरूको उठान सरकारबाट हुने प्रचलन बढ्दै गएको छ । प्रशासनको काम सबै सरकारले नै गर्दछ भने कानूनलाई विधेयकका रूपमा संसदमा प्रस्तुत गर्ने पद्धतिमा पनि अधिकांश अवस्थामा सरकारले नै काम गरेको हुन्छ । संसद कानून निर्माणको एउटा औपचारिक सभा भइसकेको देखिन्छ । कार्यकारिणीको अधिकारमा अप्रत्याशित वृद्धि भएको छ । आज कार्यकारिणी नै संसदको नियन्त्रण गर्ने काममा लागेको देखिन्छ । त्यही पनि आज पनि संसद जनमतको अभिव्यक्ति, जनताका माग तथा आवश्यकताहरूलाई सार्वजनिक जानकारीमा ल्याउने संयन्त्र एवम् एउटा प्रजातान्त्रिक समाज निर्माणका लागि संवैधानिक तरिकाले संगठित जनताको हातमा

४६ नेपालको संविधान, २०७२ ले धारा १०१ मा महाअभियोग सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ ।

रहेको एकमात्र उपयोगी साधन हो भन्ने कुरामा दुईमत हुन सक्दैन ।

संघीय व्यवस्था अपनाएको नेपालको वर्तमान संविधान अन्तर्गत संघीय सरकार तथा प्रदेश सरकार स्तरमा संसदीय प्रणालीलाई अपनाइएको छ । संघीय संसद दुई सदनात्मक प्रणालीका आधारमा संगठित छ । बोलीचालीको भाषामा प्रतिनिधि सभालाई तल्लो सदन तथा राष्ट्रिय सभालाई माथिल्लो सदन भनिन्छ । माथिल्लो सदन कतिपय उच्च आदर्शहरूलाई ध्यानमा राख्दै व्यवस्था गरिएको हो । यसको स्थापनाको उद्देश्य अलग निर्वाचन पद्धतिका आधारमा निर्वाचित भएका अलग किसिमका जनप्रतिनिधिहरूलाई संसदमा ठाउँ दिनु हो । यसबाट जनताका प्रतिनिधिहरूका साथै अन्य ससाना एवम् उपेक्षित स्वार्थको प्रतिनिधित्व गराइन्छ । प्रतिनिधि सभाको आवेशात्मक एवम् उत्तेजनापूर्ण कामकारबाहीलाई रोकेर आदेशरहित, तर्कपूर्ण एवम् लोककल्याणकारी कानूनको निर्माणमा मार्ग प्रदर्शन गर्न पनि माथिल्लो सदनको छनोट गरिन्छ । दुई सदनात्मक पद्धतिले स्वेच्छाचारिता र निरंकुशतालाई रोक्दछ । कानून निर्माणमा भएको हतारो वा उताउलोपनलाई सुधार गर्ने प्रयास गर्दछ । देशको प्रादेशिक प्रतिनिधिहरूको थलो भएकाले संघीय मापदण्ड बमोजिम भए नभएको भन्ने कुराका आधारमा पनि कानून निर्माण लगायतका विषयहरूलाई पुनरावलोकन गर्ने अवसर दोस्रो सदनले दिएको हुन्छ । नेपालमा प्रादेशिक स्तरमा संसदीय व्यवस्थालाई संघीय स्तरमा भैं स्वीकार गरिएको छ । तथापि माथिल्लो सदनको व्यवस्था प्रदेशस्तरमा छैन । तर दुवै स्तरमा संसदले समिति प्रणालीका आधारमा काम गर्दछ ।

४. संघीय संसद, प्रतिनिधिसभा र कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समिति

नेपाल संसदीय पद्धति अपनाउने संवैधानिक व्यवस्था भएको मुलुक हो । यो संसदीय पद्धतिलाई संघीय तथा प्रादेशिक तहमा विशेषगरी अपनाइएको छ । संघीयताको तेस्रो तहका रूपमा अपनाइएको स्थानीय तह (गाउँसभा तथा नगरसभा) ले संसदीय काम कारबाही गर्ने भएपनि स्थानीय सरकार निर्माणको कार्य

गर्दैन । अतः तेश्रो तहको प्रणाली मिश्रित शासकीय प्रणाली भन्न सकिन्छ । यस अध्ययनको चासो संघीय पद्धतिसंग हो ।

(क) संघीय संसद

संसदीय पद्धति भन्नुको तात्पर्य मूलतः संसदले सरकारको निर्माण गर्ने, सरकारी नीति तथा कार्यक्रम एवम् बजेटलाई स्वीकृति दिने, कानून निर्माण गर्ने, समसामयिक विषयमा छलफल गर्ने तथा समग्र संसदीय प्रक्रियाबाट सरकारको जवाफदेहिता माग गर्ने भन्ने हो । नेपालमा संघीय स्तरमा दुईसदनात्मक संसदको व्यवस्था गरिएको छ । ती हुन् - प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभा । संविधानको धारा ९७ मा सभाले संघीय कानून बमोजिम संघीय संसदमा समितिहरू गठन गर्न सक्ने प्रावधान रहेको छ । यी दुवै सभामा समिति प्रणालीको प्रयोग भएको छ । हाल प्रतिनिधिसभामा १० वटा विषयगत समितिहरू छन् । राष्ट्रिय सभामा संयुक्त समिति बाहेक चारवटा विषयगत समिति रहेका छन् ।^{४७} ती मध्ये प्रतिनिधि सभाको कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समिति तथा राष्ट्रिय सभाको राष्ट्रिय सरोकार तथा समन्वय समितिले मानव अधिकारको विषयमा क्षेत्राधिकार पाएको छ ।

(ख) प्रतिनिधिसभा

प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ को नियम १६९ मा प्रतिनिधिसभाको नियमित कार्यमा सहयोग पुऱ्याउन प्रतिनिधिसभा अन्तर्गत विषयगत समिति र विशेष समिति गठन गर्न सकिने उल्लेख छ । यसै अनुसार नियम १७० ले विभिन्न विषयगत समितिहरूको गठन गरेको हो । सभामुखले प्रतिनिधिसभाको सहमति लिई प्रत्येक समितिमा पदेन सदस्य बाहेक बढीमा २७ जना सदस्य मनोनयन गर्न सक्ने छ भन्ने प्रावधान नियमावलीको नियम १७२ मा रहेको छ । यसरी समितिमा सदस्यको मनोनयन गर्दा सदनमा प्रतिनिधित्व गर्ने राजनीतिक दलको सदस्य संख्या, महिला,

४७ प्रतिनिधिसभा नियमावली, २०७५ को नियम १७०

दलित, आदिवासी, जनजाति, खसआर्य, मधेसी, थारू, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र, अल्पसंख्यक समुदाय समेतको समानुपातिक प्रतिनिधित्वलाई मध्यनजर गरिएको छ । नियमावलीको उपर्युक्त व्यवस्था बमोजिम वि.सं. २०७५ साल साउन १७ गतेको प्रतिनिधि सभाको बैठकले कानून न्याय तथा मानव अधिकार समितिको गठन गरेको हो । हाल यसमा पदेन बाहेक २४ जना सदस्यहरू रहने व्यवस्था छ ।

(ग) राष्ट्रिय सभा

राष्ट्रियसभा नियमावली, २०७५ को नियम १४७ र १४९ बमोजिम राष्ट्रिय सभामा १४ सदस्यीय राष्ट्रिय सरोकार तथा समन्वय समितिको गठन वि.सं. २०७५ साउन १४ गते बसेको बैठकले गरेको हो । यस समितिको क्षेत्राधिकारमा तहगत राज्य संरचनाको विकासमा समन्वय, राष्ट्रिय सम्पदा, मानव अधिकार तथा परराष्ट्र सम्बन्ध, सन्धि सम्झौताको कार्यान्वयनको अवस्था, समन्यायिक विकासको अवस्था, पिछडिएको क्षेत्र, समुदाय, संस्कृति, राष्ट्रिय गौरवका आयोजना, राष्ट्रिय सुरक्षा र संवैधानिक आयोग सम्बन्धी विषय उल्लेख गरिएका छन् । मूलतः मानव अधिकार तथा परराष्ट्र सम्बन्ध र सन्धि सम्झौताको कार्यान्वयनको अवस्था प्रस्तुत अध्ययनका सम्बन्धमा महत्वपूर्ण देखिन्छ । संविधानको धारा २७९ बमोजिम सन्धिको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन गर्नुपर्ने सम्बन्धमा यो समितिको आवश्यकता पर्दछ । त्यसैगरी मानव अधिकारका लागि प्रतिनिधि सभामा बेग्लै समिति भइरहेको सन्दर्भमा परराष्ट्र मामिलासंग सम्बन्धित मानव अधिकारका विषयहरूसम्म यस समितिलाई दिन खोजिएको भान हुन्छ । समिति सम्बन्धी काम कारबाहीहरू सामान्यतः प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभाका उस्तै हुन् । तर यी दुवै विषयमा समितिले काम गरेको छैन । यो अध्ययन प्रस्तुत हुने मितिसम्म यसको कुनै प्रतिवेदन आवधिक वा वार्षिक सार्वजनिक भइसकेको छैन ।

(घ) कानून न्याय तथा मानव अधिकार समिति (प्रतिनिधि सभा)

नेपालको संघीय संसदमा मूलतः प्रतिनिधि सभामा मात्र मानव अधिकारको विषय सम्बन्धित कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समितिको व्यवस्था गरिएको हो ।

राष्ट्रिय सभामा रहेको राष्ट्रिय सरोकार तथा समन्वय समितिमा मानव अधिकार तथा परराष्ट्र सम्बन्ध परे पनि कानुन तथा न्यायका अधिकांश क्षेत्रहरू यही समितिमा पर्दछन् । नेपाल सरकारलाई प्रतिनिधिसभा प्रति उत्तरदायी जवाफदेही बनाउन, सरकारबाट भए गरेका कामकारबाहीको अनुगमन, मूल्यांकन गरी आवश्यक निर्देशन वा राय सल्लाह दिनका लागि गठित यस समितिको कार्यक्षेत्रमा कानुन, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, न्याय परिषद्, न्याय सेवा आयोग, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मानव अधिकार पर्दछन् । संविधानको धारा २९३^{४८} को व्यवस्था अनुसार यस समितिले मानव अधिकार आयोगको प्रतिवेदन लगायतका काम कारबाहीको अनुगमन र मूल्यांकन गरी आवश्यक निर्देशन वा राय सल्लाह दिन सक्ने क्षेत्राधिकार ग्रहण गर्न नसक्ने अवस्था छ । यद्यपि, आयोगको आ.व. २०७२/०७३ को वार्षिक प्रतिवेदन माथि तत्कालीन संसदीय समितिले छलफल गरी मानव अधिकार आयोगलाई विभिन्न सुझाव दिई यो प्रचलनको शुरुवात गरिसकेको छ ।

यस समितिले आफ्नो कार्यक्षेत्र भित्रका सरकारी निकायहरूको नीति, योजना, कार्यक्रम, बजेट परिचालन आदिका सम्बन्धमा निगरानी गरी आवश्यक निर्देशन दिने गर्दछन् । त्यस्तै आवश्यकता अनुसार स्थलगत अनुगमन तथा कार्य उपलब्धिको मूल्यांकन गरी कार्यान्वयनको सिलसिलामा उत्पन्न समस्याको समाधान गर्न समेत सहयोग पुऱ्याउँदछन् । राज्य सञ्चालनका हरेक अवयवमा थिति र विधि स्थापित गराई सुशासनको माध्यमबाट मुलुकमा स्थायित्व, विकास र समृद्धि हासिल गर्न समितिले खेल्ने भूमिका महत्वपूर्ण रहेको हुन्छ । संसदको अधिवेशन नचलेको अवस्थामा पनि आफ्नो कामकारबाही सूचारु रूपले सञ्चालन गर्ने, सरकारले गरेका विकास निर्माणको अनुगमन गरी सुधारका लागि आवश्यक सुझाव दिनुका साथै

४८ धारा २९३ संवैधानिक निकायको कामकारबाहीको अनुगमन: संवैधानिक निकायका प्रमुख र पदाधिकारी संघीय संसद प्रति उत्तरदायी र जवाफदेहि रहनु पर्नेछ । प्रतिनिधि सभा समितिले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग बाहेकका अन्य संवैधानिक निकायको प्रतिवेदन लगायतका काम कारबाहीको अनुगमन र मूल्यांकन गरी आवश्यक निर्देशन वा राय सल्लाह दिन सक्ने छ ।”

देशको समसामयिक घटनाको बारेमा पनि सुक्ष्म रूपमा अध्ययन गरी सरकारलाई आवश्यक रूपमा निर्देशन दिने गर्दछ । नेपाल सरकारलाई प्रतिनिधि सभा प्रति उत्तरदायी र जवाफदेही बनाउन सरकारबाट भए गरेका कामकारबाहीको अनुगमन र मूल्यांकन गरी आवश्यक निर्देशन वा राय सल्लाह दिन समेतका लागि संघीय संसद प्रतिनिधिसभा नियमावली, २०७५ को नियम १७० बमोजिम गठित विभिन्न विषयगत समितिहरू मध्ये कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समिति एक महत्वपूर्ण समिति हो ।^{४९} यस समितिले विशेष गरी मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संबर्द्धन गर्नका लागि सरोकारवाला निकायहरूलाई आवश्यक सल्लाह, सुझाव तथा निर्देशन दिने गर्दछ । यसबाहेक कानून र न्यायको क्षेत्रमा सकारात्मक सुधार गरी लोककल्याणकारी राज्य र कानुनी राज्य स्थापनामा सरकार र सम्बन्धित निकायलाई रचनात्मक भूमिका प्रस्तुत गर्दछ ।^{५०}

(ङ) समितिको कार्यविधि र प्रक्रिया

कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समितिले प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ र सो अन्तर्गत तर्जुमा गरिएको समितिको आन्तरिक कार्यविधि, २०७५ बमोजिम आफ्नो नियमित कार्य सम्पन्न गर्दै आएको छ । यस सिलसिलामा समितिले आवश्यकता अनुसार नेपाल सरकारका मन्त्री, सचिव, विभागीय प्रमुख, सम्बन्धित क्षेत्रमा विज्ञ तथा सरोकारवालाहरूलाई समिति समक्ष आमन्त्रण गरी छलफल र अन्तरक्रिया गरेको छ । साथै विषयसंग सम्बन्धित विभिन्न कागजातहरूको अध्ययन, अनुसन्धान र गोष्ठी, सेमिनार जस्ता प्रक्रिया अपनाउने गरेको छ । त्यस्तै बैठकमा निर्णय लिँदा सहमतीय प्रक्रियालाई जोड दिई आएको देखिन्छ । समितिको बैठक सभापतिले आवश्यकता अनुसार बोलाउन सक्ने, बैठकको सभापतित्व सभापतिले वा निजको अनुपस्थितिमा समितिका सदस्यहरूले आफूमध्येबाट छानेको व्यक्तिले गर्ने र सदस्यहरूले आफूमध्येबाट

४९ प्रतिनिधिसभा नियमावली, २०७५ नियम १७०

५० संघीय संसद प्रतिनिधि सभा कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समितिको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६ पृ १-२

छानेको व्यक्तिले सभापतित्व गरेकोमा सोको जानकारी सभामुखलाई दिनुपर्ने व्यवस्था छ । साथै समितिको गणपूरक संख्या समितिको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको ५१ प्रतिशत हुनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । समितिको बैठकमा उपस्थित सदस्यहरूको बहुमतको निर्णय समितिको निर्णय मानिने, मत बराबर भएमा सभापतिले निर्णायक मत दिन सकिने र समितिको निर्णय प्रमाणिकरण सभापति र समिति सचिवले गर्ने व्यवस्था छ । समितिका सदस्यहरू मध्येबाट उपसमिति गठन हुन सक्छ । त्यसो गर्दा उपसमितिले गर्नुपर्ने काम र सो काम सम्पन्न हुनु पर्ने अवधि समेत किटान गरिनु पर्दछ । समितिले आवश्यक ठानेमा सम्बन्धित पक्ष वा हित समूहका प्रतिनिधि र विशेषज्ञलाई समेत आमन्त्रण गरी सुभावा लिनसक्ने व्यवस्था रहेको छ । समितिमा मुख्य रूपमा मन्त्री नै उत्तरदायी रहने र आफ्नो सहयोगका लागि अन्य सम्बन्धित अधिकारी वा विज्ञको सहयोग लिन सकिने अवस्था छ । समितिले आफ्नो कामको सिलसिलामा आवश्यक कागजपत्र भिकाउन वा कुनै व्यक्ति वा पदाधिकारीलाई उपस्थित गराउन बयान लिन र बकपत्र गराउन सक्ने प्रावधान समेत रहेको छ ।

समितिमा पूर्वाधारयुक्त सभा कक्ष, आवश्यक बजेट, अपेक्षित जनशक्ति, सूचना प्रविधि र तथ्यांक, अध्ययन अनुसन्धान, सबै सदस्यहरूको नियमित उपस्थिति र छलफलमा सहभागिता, पर्याप्त स्थलगत अवलोकन भ्रमण, सदस्य र कर्मचारीको क्षमता अभिवृद्धि जस्ता पक्षहरू कार्य सम्पादनको सिलसिलामा सीमाको रूपमा रहेका छन् ।

समितिको भावी कार्ययोजना सम्बन्धमा छलफल पछि समितिले नेपाल राज्य वा नेपाल सरकार पक्ष भएका मानव अधिकारसंग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौताहरूको अंग्रेजी तथा नेपाली प्रति नेपाल सरकार कानून तथा न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयसंग माग गर्ने निर्णय २०७५ असोज १२ गते गरेको देखिन्छ । सोही बैठकले समितिका माननीय सदस्यहरूको राय सुभावा लिई समितिको भावी कार्ययोजना तयार गर्ने जिम्मेवारी सचिवालयलाई दिने र मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटनाहरूको सम्बन्धमा तत्काल सभापतिको निर्देशन र वहाँकै संयोजकत्वमा एक कार्यदल गठन गरी अध्ययन अनुगमन गर्ने साथै त्यसको प्रतिवेदन समितिमा पेश गर्ने निर्णय गरेको थियो ।

समितिका केही निर्णयहरू

मिति २०७५ मंसिर २४ मा समितिको काम कारबाहीको सम्बन्धमा निम्न बमोजिम निर्णय गरिएको पाइन्छ :

- कानुनको मस्यौदा (लिगल ड्राफ्टिङ्ग) तथा कानुन निर्माण प्रक्रिया (ल मेकिङ्ग प्रोसेस) मा माननीय सदस्यले खेल्नु पर्ने भूमिकाका सम्बन्धमा विभिन्न खालका क्षमता अभिवृद्धिमूलक कार्यक्रम, तालिम (अध्ययन भ्रमण, अन्तरक्रिया/गोष्ठी) आदि सञ्चालन गर्ने
- प्रत्यायोजित व्यवस्थापन तथा सरकारी आश्वासन सम्बन्धमा प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ मा उल्लेख भए अनुरूपको काम कारबाही सम्पादन गर्न समितिका माननीय सभापति, माननीय सदस्य र सचिवालयका कर्मचारीहरूका लागि आवश्यक कार्यक्रम आयोजना गर्ने
- मुलुकी फौजदारी (संहिता) ऐन, २०७४ तथा मुलुकी देवानी (संहिता) ऐन, २०७४ का सम्बन्धमा व्यापक प्रचार-प्रसार गराई सम्बन्धित सरोकारवालाहरूलाई ऐनका प्रावधानबारे अधिकतम जानकारी प्रदान गर्न संघ र प्रदेशमा प्रशिक्षक, प्रशिक्षण (टिओटु) तथा स्थानीय तहमा सो सम्बन्धी आवश्यक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने
- कानुन, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, महान्यायाधिवक्ता, न्याय परिषद्, नेपाल कानुन आयोग, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगका वार्षिक आयोजना तथा कार्यक्रम, तिनको कार्यान्वयनको अवस्था र समस्या भए सो समेत पेश गर्न तत्तत् निकायलाई समितिमा आमन्त्रण गरी छलफल गर्ने
- नेपालको संविधानको धारा ३०४ मा “यो संविधानसंग बाभिएको कानुन यो संविधान बमोजिमको संघीय संसदको पहिलो अधिवेशन बसेको मितिले एक वर्षपछि बाभिएको हदसम्म स्वतः अमान्य हुनेछ” भन्ने व्यवस्था उल्लेख भएको र यो संविधान बमोजिमको संघीय संसदको

पहिलो अधिवेशन सम्बन्ध २०७४ फागुन २१ गते बसेकाले २०७५ फागुन २० गतेपछि संविधानसँग बाफिने नेपाल कानुनहरू बाफिएको हदसम्म स्वतः अमान्य हुने संविधानको बाध्यकारी व्यवस्था बमोजिम संविधान प्रतिकूल रहेका नेपाल कानुनको विवरण तयार पारी संघीय संसदको आगामी अधिवेशनबाट संविधान बमोजिमको समयमा पारित हुने गरी तिनको संशोधनका लागि संघीय संसदको आगामी अधिवेशनमा विधेयक प्रस्तुत गर्ने व्यवस्था मिलाउन कानुन, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय मार्फत नेपाल सरकारको ध्यानाकर्षण गराउने

- नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बल, नेपालले मानव अधिकारको संबर्द्धन र संरक्षणको क्षेत्रमा सञ्चालन गरेका र गर्नुपर्ने क्रियाकलापका सम्बन्धमा तत्तत् निकायसँग अन्तरक्रिया/छलफल गर्ने
- मानव अधिकार विश्वव्यापी घोषणा पत्र (युडिएचआर) सन् १९४८ डिसेम्बर १० मा जारी भएको उपलक्ष्यमा विश्वव्यापी रूपमा मनाउँदै आइएको मानव अधिकार दिवसको अवसरमा आजको यो बैठक सबैमा शुभकामना व्यक्त गर्दछ । साथै मानव अधिकारको संरक्षण र संबर्द्धनको दिशामा आआफ्नो क्षेत्रबाट योगदान पुऱ्याउनका लागि सबैमा हार्दिक आव्हान गर्दछ ।

समितिले बारूदी सुरुङ्गमा लगाएको प्रतिबन्ध तथा यसको अवस्था र मानवीय कानुनमा बारूदी सुरुङ्गले पार्ने प्रभाव सम्बन्धमा छलफल गरेको देखिन्छ । यसले प्रशासकीय अदालतको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, केही नेपाल ऐन संशोधन गर्न बनेको विधेयक, मुलुकी संहिता सम्बन्धी केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक इत्यादिमा छलफल गरेको देखिन्छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका पदाधिकारीसँग समसामयिक विषयमा छलफल गरिएको समितिको प्रतिवेदनले देखाउँछ । नेपाल सरकारले संघीय संसद प्रतिनिधि सभामा पेश गरेको केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक, २०७५ र नेपालको संविधान

अनुकूल बनाउन केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्न बनेको विधयेक, २०७५ मा समावेश भएका १६० वटा विभिन्न ऐनहरू माथि समितिले सम्बन्धित मन्त्रालय, विज्ञ र सरोकारवालाहरूसँग व्यापक छलफल गरी यसलाई समितिबाट संशोधन सहित सर्वसम्मतिले पारित गरेको थियो । सोही बमोजिम संघीय संसदका दुवै सभाबाट पारित भई उक्त कानूनहरू कार्यान्वयनमा आइसकेका छन् ।

समितिले आवश्यक ठानेको विषयमा विभिन्न निर्णय लिने र निर्देशन दिने गरिएको भए पनि यसको कार्यान्वयनको स्थिति त्यतिको खराब देखिँदैन । समितिको प्रतिवेदनले यसरी लिइएका निर्णयहरू मध्ये करिब ८५ प्रतिशत कार्यान्वयन भएको अवस्था छ ।^{५१} वैदेशिक रोजगार न्यायाधिकरण सम्बन्धी व्यवस्था प्रदेश स्तरसम्म कार्यान्वयन गर्नका लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाउन ध्यानाकर्षण गरिएकोमा सो नभएको प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ ।

(च) कार्य सम्पादनमा देखा परेको समस्या

आवश्यक पूर्वाधार तथा भौतिक स्रोत साधनको कमी हुनु, प्रत्यायोजित विधायन र सरकारी आश्वासन सम्बन्धमा पर्याप्त काम हुन नसक्नु, कानून निर्माण पछिको विधायिकी जाँचबुझ (पोष्ट लेजिस्लेटिभ स्क्रुटिनी) को थालनी नहुनुलाई पहिलो तीन समस्याका रूपमा समितिले उल्लेख गरेको छ । समिति सभा कक्ष, समितिका सभापति, सचिव र सचिवालयका कर्मचारीको कार्यकक्ष फरक-फरक ठाउँमा हुँदा कार्य सम्पादनमा असहजता भएको छ । समितिको कामकारबाहीलाई प्रविधि मैत्री (डिजिटल) बनाउन सकिएको छैन । रुचि र ज्ञानको आधारमा समितिका सदस्यहरूको छनौट नहुँदा बैठकमा सक्रिय सहभागितामा कमी देखिन्छ । समितिको गतिविधिसँग सम्बन्धित पुराना अभिलेखहरूको व्यवस्थापन नभएको हुँदा संस्थागत संस्मरणको कमी छ । समितिलाई अध्ययन भ्रमण, अन्तरक्रिया, छलफल लगायतका कार्यक्रमका लागि पर्याप्त बजेटको व्यवस्था हुन सकेको छैन । समितिका माननीय

५१ कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समितिको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६ को पृष्ठ २०-२३

सदस्यहरू तथा कर्मचारीहरूका लागि आवश्यक वैदेशिक भ्रमण, आवश्यक तालिम उपलब्ध हुन सकेको छैन । कानून, न्याय तथा मानव अधिकारसंग सम्बन्धित विषयमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका दस्तावेज तथा पुस्तकहरूको उपलब्धता पर्याप्त नभएको विषय पनि उठाइएको देखिन्छ ।

(छ) समितिको अपेक्षा

कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समितिले आफ्नो एक वर्षको अनुभवका आधारमा केही प्रष्ट सुझाव तथा सिफारिसका बारेमा ध्यानाकर्षण गरेको छ । ती यस प्रकार छन्:

- सातै प्रदेशका जनतासंग अन्तरक्रियात्मक कार्यक्रम गरी कानून निर्माण र कार्यान्वयनका सम्बन्धमा सुझाव लिनु पर्ने,
- समितिमा प्राप्त विधेयकहरू माथि पर्याप्त छलफल गरी पारित गर्नुपर्ने,
- कानून निर्माण पछिको जाँच परीक्षण (पोष्ट लेजिस्लेटिभ स्क्रुटिनी) को थालनी गरी आवश्यक अध्ययन, अनुसन्धान मार्फत कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा जोड दिने,
- ऐनलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि तत्काल नियमावली बनाई कार्यान्वयनमा लैजानु पर्ने,
- प्रत्यायोजित विधायन र सरकारी आश्वासन सम्बन्धमा समितिले आवश्यक ध्यान दिनु पर्ने,
- नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको कार्यान्वयनको अवस्था बारे अध्ययन गरी सरकारलाई आवश्यक सुझाव दिनु पर्ने,
- समितिलाई थप क्रियाशील र प्रभावकारी बनाउन समितिमा रहेका राजनीतिक दलका सदस्यहरू बीच निरन्तर रूपमा सहकार्य र समन्वय कायम हुनु पर्ने,
- समितिका माननीय सदस्यहरूलाई कानुनी मस्यौदा निर्माणका सम्बन्धका

- नियमित रूपमा विज्ञहरूसँग अन्तरक्रिया गराउनु पर्ने,
- समितिलाई वैदेशिक अध्ययन भ्रमण, अन्तरक्रिया, छलफल लगायतका कार्यक्रमका लागि पर्याप्त बजेटको व्यवस्था हुनु पर्ने,
 - सचिवालयमा सूचना बैंकको स्थापना गरी माननीय सदस्यहरूलाई आवश्यक विषयमा सूचना, तथ्यांक उपलब्ध गराउनु पर्ने,
 - संसदीय अध्ययन, अनुसन्धानमा विशेष जोड दिई समितिको गतिविधिसँग सम्बन्धित पुराना अभिलेखहरूलाई व्यवस्थित गर्नु पर्ने,
 - समिति सभा कक्ष र सचिवालयलाई आधुनिक पूर्वाधारयुक्त बनाउनु पर्ने,
 - संसदीय समितिको काम कारबाहीलाई प्रभावकारी बनाउन सचिवालयमा कार्यरत सम्पूर्ण कर्मचारीलाई नियमित रूपमा क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रममा अनिवार्य सहभागी गराउनु पर्ने,
 - समितिको काम, कारबाहीलाई सूचना प्रविधि मैत्री बनाउनु पर्ने ।

कानून न्याय तथा मानव अधिकार समितिको उपरोक्त प्रतिवेदन भन्दा अघि पनि तत्कालीन समितिहरू जसले मानव अधिकारको क्षेत्राधिकार पाएका थिए, यस विषयमा काम कारबाही नगरेको होइन । उदाहरणका लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २०७२-०७३ को प्रतिवेदनलाई तत्कालीन सामाजिक न्याय तथा मानव अधिकार समितिले समीक्षा गरी व्यवस्थापिका संसद नियमावली, २०७३ को नियम १८२ को (५) मा भएका प्रावधानहरू अनुसार नेपाल सरकारलाई निर्देशन दिने गरी प्रतिवेदन दिएको थियो ।^{५२} सो प्रतिवेदनले निम्न प्रश्नको जवाफ खोजेको थियो :

१. अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संबर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्ने तर्फ वाञ्छित प्रगति हुन सकेको छ, वा छैन ?
२. अधिकार उल्लंघनकर्तालाई कानूनको दायराभित्र ल्याउन सकेको छ वा छैन ?

^{५२} व्यवस्थापिका संसद, सामाजिक न्याय तथा मानव अधिकार समिति, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको प्रतिवेदन, २०७२/२०७३ को समीक्षा प्रतिवेदन, २०७४

३. अधिकारको सचेतना अभिवृद्धि गर्ने तर्फको कामकारबाहीको स्थिति सन्तोषजनक छ वा छैन ?
४. अधिकारसंग सम्बन्धित नेपाल पक्ष रहेको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौताको कार्यान्वयन स्थिति सन्तोषजनक छ वा छैन ?
५. माथि उल्लिखित कार्यहरूलाई दक्षतापूर्वक सञ्चालन गराउन के कस्तो नीति वा कार्य प्रणाली अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ ?

समग्रमा, सामाजिक न्याय तथा मानव अधिकार समितिले आयोगको मूल्याङ्कन सकारात्मक नै गरेको देखिन्छ । तथापि, पहिलो प्रश्नको सम्बन्धमा पीडितको तर्फबाट उजुरी तथा गुनासो गर्ने प्रवृत्ति न्यून रहेको समितिले टिप्पणी गरेको छ । उजुरी तथा गुनासोको ढाँचा पनि नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार उल्लंघनका व्यक्तिगत घटनाका लागि उपयुक्त हुनेगरी तय गरिएको उल्लेख गरिएको छ । आयोगले काम गर्दा नागरिक तथा राजनीतिक प्रकृतिका अधिकार उल्लंघनका घटनालाई पनि प्रभावकारी र छिटोछरितो फर्छोट हुनेगरी आवश्यक संयन्त्रको निर्माण गरी काम गर्न सकेमात्र मानव अधिकार उल्लंघनको घटनालाई न्युनीकरण गर्न सहयोग पुग्दछ भने आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा विकासको अधिकार र समूहगत अधिकारको उल्लंघनलाई प्रभावकारी रूपमा सम्बोधन गर्न जरूरी देखिन्छ ।

दोस्रो, प्रश्नका सम्बन्धमा द्वन्द्वकालीन घटनामा अनुसन्धान पश्चात आयोगले फौजदारी अभियोजनका लागि सिफारिस गरेको भएपनि त्यस्तो सिफारिसको कार्यान्वयन हुन नसकेको तथ्यतर्फ ध्यानाकर्षण गरेको छ । पीडित र साक्षी तथा अनुसन्धानकर्ताको सुरक्षा तथा प्रमाणहरूको संरक्षणका लागि प्रभावकारी व्यवस्था हुन आवश्यक भएको मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताको अभिलेख राखी नाम सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था^{५३} कार्यान्वयनमा नआएको, आयोगको सिफारिसमा अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४९(२)(घ) बमोजिम अभियोजन गर्न कानुनी व्यवस्था गराउन नसकेका कारण हालसम्म एउटा पनि मुद्दा तयार हुन नसकेको तथा सिफारिस कार्यान्वयनको

५३ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४९ को उपधारा (२)(ज)

संवेदनशीलतालाई ध्यानमा राखेर आयोगले अलग्गै महाशाखा तथा इकाइ बनाउने प्रयास गर्नुपर्ने समेत टिप्पणी छन् ।

जहाँसम्म मानव अधिकार उल्लंघनको अनुगमनको प्रश्न छ, आयोगको क्षमतामा वृद्धि देखिए पनि साधन स्रोतको अभावका कारण चाहेजति अनुसन्धान र अनुगमनको काम अगाडि बढाउन नसकेको आयोगको गुनासो, कर्मचारीको वृत्ति विकासमा समस्या देखिएको, अन्य आयोगहरूसँगको क्षेत्राधिकारको दोहोरोपनका कारणले कतिपय घटनामा ध्यान पुग्न नसकेको, जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतको घटनाहरूमा आयोगले अपेक्षाकृत भूमिका खेल्न नसकेको समेत उल्लेख छ ।

मानव अधिकारको सचेतना अभिवृद्धिमा भएका प्रयासहरूका हकमा खासखास समुदाय तथा क्षेत्रलाई लक्षित गरेर आयोगले आफ्नो प्रवर्द्धनात्मक प्रयास अगाडि बढाउन नसक्दा सिमान्तकृत तथा जोखिममा रहेका समुदाय तथा वर्गहरूको पहुँच पुग्न नसकेको, बालविवाह तथा छाउपडी लगायतका हिंसाजन्य प्रथापरम्परा, जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत विरुद्धका अभियानलाई मूल प्रवाहिकृत गर्न नसकिएको यथार्थपट्टि ध्यानाकर्षण गरिएको छ ।

आयोगका कर्मचारीहरू, नेपाल सरकारका सम्बन्धित निकायका कर्मचारीहरू र गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधिहरूलाई महासन्धिमा प्रतिवेदन लेखन सम्बन्धी तालिम उपलब्ध गराइएको भए पनि पर्याप्त देखिँदैन । महासन्धिहरूको कार्यान्वयन अवस्थाको अनुगमनलाई अझ व्यापक बनाउनु पर्ने देखिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सन्धिहरू जस्तै, यातना सम्बन्धी सन्धिको कार्यान्वयन गर्न कानून बनाउने प्रयासमा मानव अधिकार आयोगले भूमिका खेल्नु पर्ने हुन्छ । नेपाल सरकारले अनुमोदन गरेका सन्धिहरूको राष्ट्रिय कानून बनाई कार्यान्वयन गर्नु पर्ने र सोको अनुगमन गर्ने निकायका प्रतिवेदन बुझाउनु पर्नेमा नेपाल सरकारले समयमै प्रतिवेदन बुझाउन नसकेको सम्बन्धमा आयोगले अझ प्रभावकारी भूमिका खेल्नुपर्ने देखिन्छ ।

रणनीतिक एवम् योजनाबद्ध प्रयासको अवस्था बारे टिप्पणी गर्दै समितिले मानव अधिकार कार्ययोजनाको अनुगमनका नतिजा तथा तथ्यलाई सरोकारवालासँग

ल्याएर कार्य योजना कार्यान्वयनका प्रयासलाई प्रभावकारी बनाउने तर्फ थप प्रयासको खाँचोतर्फ इंगित गरेको छ । आफ्ना कामहरू तत्कालीन संविधानको धारा १३२ र आयोगको ऐनले प्रत्यायोजित गरेका क्षेत्राधिकार र आफ्नै रणनीतिक योजनाहरूमा केन्द्रित गर्न र आयोगका आगामी प्रतिवेदनहरू पनि सोही संरचनामा समितिले सुझाएको छ । त्यस्तै तयार गरेको रणनीतिक कार्ययोजना कार्यान्वयनको प्रभावकारी अनुगमनका लागि बेग्लै संयन्त्र बनाउनु पर्ने समितिको दृष्टिकोण छ । विगतका वर्षहरूमा मावन अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाहरूको कार्यान्वयनको पक्ष अत्यन्त कमजोर रहेको समितिको टिप्पणी छ । त्यसैगरी संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धमा भएको प्रगतिको समिक्षा गर्दै समितिले हाल कार्यान्वयनमा रहेका सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन आयोगका छानबिनका कार्य प्रभावकारी नभएको र वर्षौं लाग्ने अवस्था देखा परेकाले वैकल्पिक व्यवस्था गरी छिटो निष्कर्षमा पुग्नु पर्ने समितिको सुझाव छ ।

मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धनमा प्रभावित पार्ने अन्य विषयगत आयोगहरूको गठन तथा काम, कर्तव्य र अधिकार संविधानमा उल्लेख गरिएता पनि तिनीहरूसंगको आयोगको सम्बन्ध, सहकार्य र समन्वयको सम्बन्धमा मार्ग निर्देशन गर्ने प्रावधानको अभाव छ । प्रदेश तथा स्थानीय तहको सरकारसंगको सम्पर्क तथा सम्बन्धको बारेमा संविधानले स्पष्ट व्यवस्था गरेको पाइँदैन । संघीय कानुन निर्माण गरेर यो समस्यालाई सम्बोधन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

आफ्नो समिक्षात्मक प्रतिवेदनको निष्कर्षमा समितिले “आयोगको भूमिका व्यापक र प्रभावकारी हुन नसक्नुमा केही हदसम्म स्वयं आयोग जिम्मेवार हुने भएपनि प्रमुख रूपमा राज्यका तर्फबाट आयोगको भूमिका बढाउन यथोचित पहल हुन नसक्नु प्रमुख कारणको रूपमा रहेको देखिएको छ । मानव अधिकार संरक्षणको जिम्मेवारी परिपूरक प्रकृतिको भएकाले मानवअधिकार संरक्षणको सन्दर्भमा प्रभाव भएका अन्य क्षेत्रगत अधिकारसंग सम्बन्धित आयोगहरूसंगको समन्वय तथा सहकार्यको रणनीति तथा कार्यगत संरचना यथासघ्नि तयार गरेर अगाडि वढ्न जरूरी देखिन्छ । विगतमा संसदीय समितिले पनि आयोगको विषयमा रचनात्मक भूमिका खेल्न अवसर

नपाएको, पहिलो पटक यो प्रतिवेदनले संसदमा धेरै प्रयत्नका वावजुद प्रवेश पाएको तथा सरकारलाई आयोगका समस्याका विषयमा समय-समयमा निर्देश गर्ने भूमिका खेल्न सकेको भए आयोगलाई प्रभावकारी बनाउने सन्दर्भमा सहयोग पुग्ने थियो भन्न सकिन्छ । संसदले अगाडि वढाएको प्रयास यस सन्दर्भमा स्वागतयोग्य छ । संघीयकरणको प्रकृया तिव्र गतिमा अगाडि वढेको सन्दर्भमा तदनुकूल अयोगलाई पुर्नसंरचित तथा सशक्तिकृत गर्नेतर्फका प्रयासले गति लिन धेरै ढिलाई भइसकेको छ । समितिले खासगरी कतिपय कमि कमजोरीका विषयमा आयोगलाई सुभावा दिने, आयोगको सिफारिस कार्यान्वयनकालागि आयोगलाई जवाफदेही बनाउने तथा संघीयताको सन्दर्भमा आयोगको संरचनगत तथा कार्यप्रणालीगत पुनसंरचनालाई यथासमयमा सम्पन्न गर्ने दिशामा सरकारलाई जिम्मेवार बनाउने सन्दर्भमा नै प्रतिवेदनलाई केन्द्रित गरिएको छ । यो प्रतिवेदनले आँल्याएका विषयहरूमा गम्भीरताका साथ सम्बन्धित निकायहरूले सूधारका पाइला चाल्नेछन् र आगामी दिनमा आयोगको भूमिका प्रभावकारी बन्ने समितिले अपेक्षा गरेको छ ।” यसका अतिरिक्त आयोगलाई समितिका तर्फबाट निम्न सुभाव दिइएको देखिन्छ :

क) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई सुभाव:

१. आयोगलाई बलियो र प्रभावकारी बनाउन आन्तरिक स्रोतसाधनको प्रभावकारी परिचालन उपयुक्त हुने,
२. सार्वजनिक भएका घटनालाई कानूनी दायरामा ल्याउने सन्दर्भमा तदारुकता देखाउन उपयुक्त हुने,
३. सिफारिस कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारीहरूलाई संविधानको धारा २४९ को २(ज) तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा ७ बमोजिम नाम सार्वजनिक गर्ने प्रक्रिया अघि बढाउन उपयुक्त हुने,
४. पीडित र साक्षीको संरक्षण र सुरक्षाका लागि आवश्यक थप र प्रभावकारी व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुने,
५. संविधानको धारा २४९(५) बमोजिम आयोगको संघीय ऐनका लागि विधेयक मस्यौदा गरी यसका आधारमा आयोगको पुनः संरचना गर्न सान्दर्भिक हुने,

६. मानव अधिकार आयोगका सिफारिस कार्यान्वयनका लागि आयोगबाट भएको ऐन संशोधन तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट भएको सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन संशोधन गर्न आवश्यक व्यवस्थाका लागि आयोगले कानून मन्त्रालयसंग समन्वय गर्न उपयुक्त हुने,
७. उजुरीमा मात्र भर नगरी आयोगले मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाको छानबिन, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्नेकार्य पनि अधि बढाउन उपयुक्त हुने,
८. मानव अधिकार उल्लंघन गर्नेलाई संरक्षण प्रदान गर्नेलाई दण्डित र निरुत्साहित गर्न आवश्यक कानूनी तथा नीतिगत प्रक्रिया अधि बढाउन उपयुक्त हुने,
९. आयोगका कर्मचारीको वृत्ति विकासका लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार सेवा ऐनको लागि विधेयक मस्यौदा गरी आवश्यक कानूनी तथा संरचनागत व्यवस्था मिलाउन कानून मन्त्रालयसंग समन्वय गर्न उपयुक्त हुने,
१०. आयोगका पूर्व पदाधिकारी एवं मानव अधिकारसंग सम्बन्धित विज्ञहरूको विशेषज्ञतालाई उपयोग गरी अनुसन्धान कार्यलाई स्तरीय बनाउन आवश्यक नीति बनाउन सान्दर्भिक हुने ।
११. हाल सम्म आयोगले नागरिक र राजनैतिक अधिकारको संरक्षण र सम्बर्धनमा प्राथमिकता दिंदै आएकोमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारलाई पनि आयोगले प्राथमिकतामा राख्न उपयुक्त हुने ।
१२. मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना कार्यान्वयनको स्वतन्त्र र थप प्रभावकारी अनुगमन गर्न उपयुक्त हुने ।
१३. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले अब गठन हुने अधिकारसंग सम्बन्धित अन्य आयोगहरूसंग सहयोग, समन्वय र सहकार्य गर्न आवश्यक कानूनी एवं नीतिगत व्यवस्था मिलाउन पहलगर्नु उपयुक्त हुने ।
१४. मानव अधिकारसंग सम्बन्धित नेपाल पक्ष भएको सम्झौताको कार्यान्वयन प्रभावकारी बनाउन निरन्तर अनुगमन गर्नु उपयुक्त हुने ।

नेपाल सरकार तथा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूलाई निर्देशन

सामाजिक न्याय तथा मानव अधिकार समिति, व्यवस्थापिका
संसद, २०७४

१. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई पूर्वाधार विकास तथा प्रशाननिक, कार्यक्रम र स्रोतसामग्री व्यवस्थापनका लागि पर्याप्त बजेट र स्रोतसाधन उपलब्ध गराउन सरकारलाई निर्देशन दिने,
२. पर्याप्त भौतिक, आर्थिक तथा मानवीय स्रोत साधन उपलब्ध गराई मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन र अनुगमनको लागि नेपाल सरकारलाई निर्देशन दिने,
३. नागरिक तथा राजनैतिक प्रकृतिका अधिकार उल्लंघनकर्तालाई कानूनी दायरामा ल्याउन संविधानको धारा २४९ को २ (ग) बमोजिम कारवाही अघि बढाउन महान्यायाधिवक्ता मार्फत मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गर्ने प्रयोजनका लागि ऐनमा तत्काल संशोधन गर्न तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले सिफारिस गरेका मुद्दाहरूलाई सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ मा राख्न कानूनहरूमा संशोधन गर्न निर्देशन दिने,
४. नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको संघीय व्यवस्थामा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका लागि प्राथमिकतामा राखी संविधानको धारा २४९(५) बमोजिम संघीय ऐन निर्माण गर्न तत्काल विधेयक प्रस्ताव गर्न नेपाल सरकारलाई निर्देशन दिने,
५. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका सिफारिसहरूको प्राथमिकताकासाथ प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न संविधानको धारा २४९ को २ (ख) र (ङ) बमोजिम आवश्यक व्यवस्था मिलाउन नेपाल सरकारलाई निर्देशन दिने,

६. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सिद्धान्तको कार्यान्वयन तथा UPR को कार्यान्वयनका लागि दिएका सिफारिस तथा सन्धिहरूका विभिन्न निकायहरूमा बुझाउनुपर्ने प्रतिवेदनहरू बुझाउन दिएका सुझाव तत्काल कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारलाई निर्देशन दिने,
७. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्न आयोगका कर्मचारीहरूको सेवा सर्तहरूसँग सम्बन्धित विधेयक यथासक्य छिटो प्रस्ताव गर्न नेपाल सरकारलाई निर्देशन दिने,
८. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकार उल्लंघनकर्ता भनी सिफारिस गरेका व्यक्तिहरूलाई बढुवा गर्ने तथा पदक/विभूषण आदिले सम्मान गर्ने जस्ता कार्य नगर्न र आयोगको सिफारिसको सम्मान गर्न सरकार लगायत संपूर्ण सरोकारवालाहरूलाई निर्देशन दिने,
९. मानव अधिकारका क्षेत्रमा क्रियाशिल गैरसरकारी तथा सरकारी खर्चहरूको पारदर्शिता र औचित्यमा प्रश्न उठिरहेकोले यसलाई पारदर्शी, औचित्यपूर्ण बनाउन जवाफदेही र पारदर्शी प्रणाली लागु गर्न सरकारलाई निर्देशन दिने ।
१०. सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन आयोगका सम्बन्धमा आवश्यक ऐन संशोधन प्रक्रिया तथा विधेयक निर्माण प्रक्रिया अघि बढाउन सरकारलाई निर्देशन दिने ।
११. प्रधानमन्त्री कार्यालयमा रहेको कानून तथा मानव अधिकार प्रवर्धन महाशाखालाई स्रोतसाधन तथा जनशक्तिको पर्याप्त व्यवस्था गरी मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सरकारलाई निर्देशन दिने ।

५. संघीय संसद, कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समिति बीचको सहकार्यको वर्तमान अवस्था

मानव अधिकारको विषय संसद वा यसको सम्बन्धित समितिको एजेण्डामा सँधै रहेको विषय हो । वर्तमान संविधानको धारा २९३ ले संवैधानिक निकायका प्रमुख र पदाधिकारी संघीय संसदप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही रहनु पर्ने व्यवस्था गरेको तथा प्रतिनिधि सभाका समितिले सबै संवैधानिक निकायको प्रतिवेदन लगायतको काम कारबाहीको अनुगमन र मूल्यांकन गरी आवश्यक निर्देशन वा राय सल्लाह दिन सक्नेछ भन्ने व्यवस्थामा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई अपवादका रूपमा उल्लेख गरिएको छ । तथापि संवैधानिक निकायहरूले आफूले गरेको कामकारबाहीको धारा २९४ बमोजिम राष्ट्रपति समक्ष वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने व्यवस्थाले आयोगलाई मुक्ति दिएको छैन । आयोगले पनि त्यस्तो वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्रपति समक्ष पेश गर्नु पर्ने र त्यस्तो प्रतिवेदन राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्री मार्फत संघीय संसद समक्ष पेश गर्न लगाउने बाध्यता छ । संवैधानिक निकायहरूले प्रत्येक प्रदेशको कामकारबाहीको सम्बन्धमा अलग अलग प्रतिवेदन तयार गरी प्रदेश प्रमुखसमक्ष समेत पेश गर्न सकिने व्यवस्था छ ।

यसबाट के देखिन्छ भने मानव अधिकार आयोगलाई संसद वा सम्बन्धित समितिले निर्देशन र राय सल्लाह दिने अधिकार नपाए पनि यसको कामकारबाहीका बारेमा छलफल गर्ने, सो सम्बन्धमा आफ्नो दृष्टिकोण कायम गर्ने र जहाँसम्म नेपाल सरकार सम्बन्धित छ, त्यस्तो निर्देशन र राय सल्लाह दिन सक्दछ । संविधानको धारा २९३ को उद्देश्य राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई स्वतन्त्रता र स्वायत्ताको प्रयोगमा राजनितिक अवरोध एवं प्रभावबाट जोगाउने पनि हो । आयोगको संविधानको धारा २४९ बमोजिमका काम, कर्तव्य र अधिकार सम्पन्न गर्न चाहिने संगठनात्मक विकास तथा क्षमता अभिवृद्धि जस्ता विषयहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय पेरिस सिद्धान्तलाई टेकेर गर्ने संवाद वा सहयोगलाई छेकेको देखिँदैन । तथापि कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समितिले यस सम्बन्धमा आत्मसंयम राखेको देखिन्छ ।

जहाँसम्म विगतका समितिहरूको सम्बन्ध छ, उनीहरूले आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारहरू सम्बन्धमा पर्याप्त चासो राखेको देखिन्छ । सामान्यतया पूर्ण सदनमा छलफलका लागि भनी संवैधानिक निकायका प्रतिवेदनहरू प्रस्तुत गरिएको, यसका लागि समय छुट्याइएको, प्रधानमन्त्रीसँग प्रश्नोत्तर भएको, कानुन मन्त्री, गृह मन्त्री वा अन्य सम्बन्धित मन्त्रीसँग आयोगका समस्याहरूका बारेमा पूर्ण सदनमा छलफल भएको वा समिति स्तरका कामकारबाहीमा पनि आयोग तथा यसका संरचनाहरूलाई निरन्तर संलग्न गराई सहकार्य गरिएको देखिँदैन ।

परम्परागत रूपमा नेपालका संसदीय समितिहरूले आफ्नो कार्यक्षेत्र भित्र पर्ने विधेयक उपर दफावार छलफल गर्ने प्रचलन भएता पनि मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट प्रत्येक विधेयकलाई सर्सर्ती समिक्षा गरेर मात्र सम्बन्धित विषयगत समितिमा पठाउने सम्बन्धी प्रचलन नेपालमा स्थापित भएको छैन । आएका विधेयकको आवश्यकता अनुसार दफावार छलफल गरिन्छ, तर प्रत्येक विधेयकको मानव अधिकारमुखी 'स्वयानिङ्ग' गर्ने प्रणाली विकसित हुन सकेको छैन । नीति तथा कार्यक्रम, स्रोत परिचालन, व्यवस्थापन जस्ता क्रियाकलापको मूल्यांकन गर्दा सम्बन्धित पक्ष एवम् सरोकारवालाको कुरा सुन्ने प्रचलन पनि कम छ । कतिपय ठूला मानव अधिकार तथा मानवतावादी कानुनसँग सम्बन्धित विषयमा सार्वजनिक सुनुवाई अपेक्षित भए पनि सो हुन सकेको छैन । अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा राजस्व र व्ययका कुरालाई मानव अधिकारसँग जोडिएर हेरिएको देखिँदछ । त्यसको प्रभाव यहाँ देखिएको छैन । मन्त्रीस्तरमा दिइएका मानव अधिकारमुखी आश्वासनको कार्यान्वयनका लागि पछिलाग्न (फलोअप गर्ने) नसकिएको अवस्था छ । नेपाल सरकारले काम गरेका प्रत्यायोजित विधायनलाई मानव अधिकारको मापदण्डमा हेर्ने वा हेराउने चलन नभएकाले नेपाल कानुनको एउटा ठूलो भाग समितिको क्षेत्राधिकारबाट बाहिरिएको जस्तो देखिन्छ । प्रतिवेदन कार्यान्वयन सम्बन्धमा दिइएका राय सल्लाह र निर्देशनलाई निरन्तर रूपमा अनुगमन गर्न समितिसँग पर्याप्त जनशक्ति नभएको देखिन्छ ।

यस खण्डमा उल्लेख गर्नुपर्ने अर्को प्रसंग राष्ट्रिय सभा नियमावली, २०७५ को नियम १४७ र १४९ बमोजिम गठित राष्ट्रिय सरोकार तथा समन्वय समितिको हो । यो

समितिले काम गर्न सुरु गरेको देखिंदैन । संविधानको धारा २७९ बमोजिम सन्धिको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन गर्नुपर्ने सम्बन्धमा यसको भूमिका धेरै महत्वपूर्ण हुन्छ । त्यसैले यो समितिलाई चाँडोभन्दा चाँडो कार्यान्वयनमा ल्याउने पहल गर्नु जरुरी छ । यो समिति तथा माथि चर्चा गरिएको कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समिति बीच सहकार्यको वातावरण निर्माण हुनु जति आवश्यक छ, त्यति नै यी दुई समिति बीचको कामकारबाहीमा क्षेत्राधिकारको मिसमास (ओभरल्याप) सुरुदेखि नै हटाउँदै जानुपर्ने हुन्छ ।

समितिसंग सहकार्य गर्न आयोग तत्पर छ । कतिपय अवस्थामा आयोगबाट वर्कशप तथा सेमिनारहरूको व्यवस्था भएका तथा समिति सदस्यहरूले उत्साहपूर्वक रूपमा सहभागिता जनाएको उत्कृष्ट परम्परा पनि छ । तथापि समिति र आयोगका बीच स्थापित कुनै संयन्त्र वा नियमित रूपमा गर्ने कार्यहरूका सम्बन्धमा कुनै *एमओयु* वा *टर्म्स् अफ रेफरेन्स* बनेको वा लागू भएको छैन । यो पक्षलाई समिति तथा आयोग बीचको सम्बन्धलाई संस्थागत गर्ने सकिने अवस्था रहेको छ । यद्यपी यस्तो व्यवस्था नभए पनि निरन्तर सहकार्य भने भईरहेको छ ।

परिच्छेद

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र अनुभव

१. पेरिस देखि बेलग्रेड सिद्धान्तसम्मका मापदण्डका विषयहरू

पेरिस सिद्धान्त विश्वका अधिकांश मुलुकहरूमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाका सम्बन्धमा अत्याधिक रूपमा बहसमा आएको विषय हो । यस सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र अनुभव हाम्रा लागि पनि महत्वपूर्ण छन् । जसलाई यस परिच्छेदमा उल्लेख गरिएको छ ।

सन् २०१२ को फेब्रुअरी २२-२३ मा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरू (राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था) तथा संसदहरूको सम्बन्धको विषयलाई मानव अधिकारको उच्चायुक्तको कार्यालयद्वारा आयोजित एउटा सम्मेलनमा छलफल गरिएको थियो । यसमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाको तत्कालीन इन्टरनेसनल कोअर्डिनेटिङ्ग कमिटी लगायतको सहभागिता थियो । राष्ट्र संघको बडापत्र, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र, अम्बुड्सम्यान, मध्यस्थता र अन्य मानव अधिकार संस्थाको सम्बन्धमा संयुक्त राष्ट्र संघीय महासभाको संकल्प प्रस्ताव नं. ६३/१६९ तथा ६५/२०७ तथा ह्युमन राइट्स काउन्सिल संकल्प प्रस्ताव नं. १७/९ समेतलाई हृदयंगम गर्दै पेरिस सिद्धान्तले उल्लेख गरेभैं मानव अधिकारको संरक्षण तथा संबर्द्धनका लागि संसद तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरू बीचको प्रभावकारी सहकारिताका आधारहरू स्थापित गर्नु यो सम्मेलनको उद्देश्य थियो ।

यसबाट आफ्नो कार्य सम्पादनमा दुवै पक्षले एकअर्काको सहयोग पाउनु तथा यसबाट मानव अधिकारको संबर्द्धन तथा संरक्षण गर्ने उनीहरूको उत्तरदायित्वलाई सहयोग पुग्ने दृष्टिकोण राखिएको थियो । यस उद्देश्यले उक्त सम्मेलनले एउटा

महत्वपूर्ण दस्तावेज जारी गर्‍यो, जसलाई *बेलग्रेड प्रिन्सिपल्स अन द रिसेसनसिप बिट्विन नेसनल ह्युमन राइट्स इन्स्टिट्युसन्स एण्ड पार्लियामेण्ट* भनिएको छ।^{५४} यो दस्तावेजलाई सोही वर्ष करिब २ महिनापछि मे १, २०१२ मा संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले आफ्नो वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको थियो। अतः भियना डिक्लेरेसन तथा प्रोग्राम अफ एक्सनको कार्यान्वयनको फलोअपका सन्दर्भमा यो बेलग्रेड सिद्धान्त पनि परेको छ।^{५५} पेरिस सिद्धान्त जस्तै बेलग्रेड सिद्धान्त पनि मार्गदर्शक सिद्धान्त हो। संसद तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाको मानव अधिकार संरक्षणको मूल सन्दर्भमा तिनलाई निम्न बुँदाहरूमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था तथा संसद बीच सहयोगको आधारमा सहमति हुनु पर्दछ। साभा हितको मानव अधिकार सम्बन्धी विषयहरूमा छलफल गर्ने एउटा औपचारिक संरचना बनाउन सकिन्छ। (सिद्धान्त २०)
- संसदमा एउटा उचित संसदीय समिति स्थापित गरिनु पर्दछ, जो संसद भित्र राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाको मुख्य सम्पर्क बिन्दु हुनेछ। (सिद्धान्त २१)
- राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था तथा त्यस्तो समिति बीच बलियो कार्यगत सम्बन्धको विकास गरिनु पर्दछ। उचित लागेमा यी दुई बीच एउटा समझदारी पत्र (MOU) हुनु राम्रो हुन्छ। जहाँ औपचारिक सम्बन्ध कायम गर्नुपर्ने हुन्छ, त्यहाँ उनीहरू बीच आफ्नो कामको सन्दर्भमा औपचारिक सम्बन्ध पनि विकसित गर्नु पर्दछ। (सिद्धान्त २२)

५४ यस्ता सिद्धान्तहरू विभिन्न अवसरमा विभिन्न फोरमबाट प्रतिपादन गरिएको देखिन्छ। यस अध्ययनका लागि बेलग्रेड प्रिन्सिपल्स यस अघिका अन्य सिद्धान्तहरू भन्दा बलिया देखिन्छन्। यस भन्दा अघि कायम भएका सिद्धान्तहरूमा नाइजेरियाको अबुजा सहरमा कायम गरिएका The Abuja Guidelines On The Relationship Between Parliaments, Parliamentarians And Commonwealth National Human Rights Institutions (NHRIs) 23 – 26 March 2004 लाई उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ। हेर्नुहोस् : https://agora-parl.org/sites/default/files/guidelines_abujaworkshop.pdf

५५ https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session20/A-HRC-20-9_en.pdf (see section 95)

- सम्बन्धित समिति तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था नियमित भेटघाट तथा निरन्तर संवादमा हुनु पर्दछ । मानव अधिकारको संरक्षण र संबर्द्धनका लागि सूचनाहरूको आदानप्रदान तथा सहकार्यको सम्भावनाहरू पहिचान गर्न यो आवश्यक हुन्छ । (सिद्धान्त २३)
- संसदले समितिहरूको बैठक तथा कामकारबाहीहरूमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाको सहभागिता सुनिश्चित गर्नु पर्दछ तथा मानव अधिकारका सम्बन्धमा उनीहरूको विज्ञ सल्लाह खोज्नु पर्दछ । (सिद्धान्त २४)
- मुलुकको अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दायित्वहरू लगायत मानव अधिकारका विषयका बारेमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाले संसदलाई सल्लाह दिने वा सुभाष प्रदान गर्नु पर्दछ । (सिद्धान्त २५)
- राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाले संसदलाई आफ्नो निगरानी तथा जाँचबुझको कारबाही सम्पन्न गर्न चाहिँदो संसूचना वा सल्लाह पनि दिन सक्नेछ । (सिद्धान्त २६)
- संसदले प्रस्तावित कुनै नयाँ कानुनको विषयवस्तु वा प्रयोगका सम्बन्धमा मानव अधिकारका सिद्धान्तहरू सुनिश्चित गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थासँग परामर्श गर्ने छ । (सिद्धान्त २७)
- प्रस्तावित कानुन वा नीतिहरू मानव अधिकारसँग मिल्दो छन् कि छैनन् भन्ने सम्बन्धमा प्रमाण वा सुभाष दिन संसदले मानव अधिकार संस्थाहरूलाई विधायिकी प्रक्रियाहरूमा संलग्न गराउने छ । (सिद्धान्त २८)
- आवश्यक भएका अवस्थामा मुलुकको विधायनलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार मापदण्ड अनुकूल बनाउन राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूले संसद समक्ष विधायनहरूको संशोधनको प्रस्ताव गर्नु पर्दछ । (सिद्धान्त २९)
- राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाले मानव अधिकार दायित्वहरू, सन्धिजन्य निकायहरूको सिफारिसहरू तथा अदालतका मानव अधिकार सम्बन्धी फैसलाहरूको कार्यान्वयन गर्न चाहिने कानुनको निर्माण गर्न संसदसँग काम गर्नुपर्दछ । (सिद्धान्त ३०)

- प्रस्तावित कानून तथा नीतिहरूको प्रभावशाली मानव अधिकार प्रभाव समिक्षा प्रक्रियाहरूको विकास गर्न मानव अधिकार संस्थाहरूले संसदसंग काम गर्नु पर्दछ । (सिद्धान्त ३१)
- संसदले अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सन्धिहरूको अनुमोदन गर्ने प्रक्रियामा संलग्न हुन खोज्नु पर्दछ र अनुमोदन प्रक्रिया तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दायित्वहरूको परिपालना भए नभएको अनुगमन गर्ने सन्दर्भमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थासंग परामर्श गर्नु पर्दछ । (सिद्धान्त ३२)
- राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाले मुलुकले मानव अधिकार दायित्वको कार्यान्वयन पर्याप्त रूपमा गरे नगरेको तथा दायित्वहरू निर्वाह गरे नगरेको सम्बन्धमा प्रस्तावित रिजर्भसनहरू वा व्याख्यात्मक घोषणाहरूका बारे संसदलाई आफ्नो दृष्टिकोण प्रदान गर्नुपर्छ । (सिद्धान्त ३३)
- संसद तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाले अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि निकायहरूले राज्यले सन्धिगत दायित्व निर्वाह गरेको वा सन्धिजन्य निकायहरूले दिएको सिफारिसहरूको फलोअप सम्बन्धमा सम्बन्धित सबै संसूचना अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिजन्य निकायहरूलाई प्रदान गरून् भन्ने सम्बन्धमा सहकार्य गर्नु पर्दछ । (सिद्धान्त ३४)
- राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाले राज्यलाई क्षेत्रीय वा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार संयन्त्र वा विश्वव्यापी आवधिक पुनरावलोकन (युनिभर्सल पेरियोडिक रिभ्यू), सन्धिजन्य निकायहरू, विशेष कार्यविधि कार्यादेश इत्यादि सम्बन्धमा प्रदान गरिएका विभिन्न सिफारिसहरू बारे नियमित रूपमा संसदलाई सूचना दिनु पर्दछ । (सिद्धान्त ३५)
- संसद र राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाले क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूले दिएका सिफारिसहरूलाई व्यवस्थित रूपमा फलोअप गर्नका लागि संयुक्त रूपमा रणनीति बनाउनु पर्नेछ । (सिद्धान्त ३६)
- राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था तथा संसदले मानव अधिकार प्रतिको सम्मान कायम गर्ने संस्कृतिको विकासलाई प्रोत्साहन गर्न संगै काम गर्नुपर्छ । (सिद्धान्त ३७)

- राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था तथा संसद मानव अधिकार सम्बन्धी शिक्षा तथा तालिमहरू स्कूल, विश्वविद्यालयहरू तथा पेशेवर, व्यवसायिक तथा न्यायिक तालिम लगायतका सन्दर्भमा पाउन सक्नु भनी सहकार्य गर्नुपर्छ । (सिद्धान्त ३८)
- राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था तथा संसद दुवै एकअर्काको मानव अधिकार तथा संसदीय प्रक्रिया सम्बन्धी क्षमताको सुधार गर्न सहकार्य गर्नु पर्दछ । (सिद्धान्त ३९)
- राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरू, संसद तथा सांसद, जनचेतना निर्माण, शिक्षा अभियान, सम्मेलनहरूमा एकअर्कालाई सहभागी बनाउने तथा मानव अधिकारको संबर्द्धनका लागि गरिने काम कारबाहीहरूमा सहकार्य गर्नु पर्दछ । (सिद्धान्त ४०)
- संसद र राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाले उपयुक्त भएसम्म मानव अधिकारका सम्बन्धमा अदालत (राष्ट्रिय अदालत तथा जरुरी भएमा क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अदालत पनि) तथा अन्य प्रशासकीय ट्रिब्युनल वा अंगहरूले गरेका फैसलाहरूका सम्बन्धमा सरकारको प्रतिक्रियाको अनुगमन गर्नु पर्दछ । (सिद्धान्त ४१)
- राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूले मानव अधिकारका सम्बन्धमा राज्यका विरुद्ध स्थानीय, क्षेत्रीय वा अन्तर्राष्ट्रिय अदालतहरूद्वारा भएका फैसलाहरूको अनुगमन गर्नु पर्दछ तथा आवश्यकता भएमा नीति तथा कानूनमा उपयुक्त परिवर्तनका लागि संसदलाई सुभाव दिनु पर्दछ । (सिद्धान्त ४२)
- संसदले मानव अधिकारका मुद्दामा भएका फैसलाहरूका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाले दिएका सुभावहरूलाई उचित रूपमा ध्यान दिनुपर्दछ । (सिद्धान्त ४३)
- संसद तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाले सरकारलाई मानव अधिकार सम्बन्धी फैसलाहरूको अविलम्ब कार्यान्वयन गर्नका साथै मानव अधिकारका मापदण्डहरूको अनुपालन गर्न प्रोत्साहित गर्नुपर्छ । (सिद्धान्त ४४)

BELGRADE PRINCIPLES ON
**THE RELATIONSHIP BETWEEN NATIONAL HUMAN RIGHTS
INSTITUTIONS AND PARLIAMENTS**

(Belgrade, Serbia 22-23 February 2012)

II. Forms of co-operation between Parliaments and NHRIs

- 20) NHRIs and Parliaments should agree the basis for cooperation, including by establishing a formal framework to discuss human rights issues of common interest.
- 21) Parliaments should identify or establish an appropriate parliamentary committee which will be the NHRI's main point of contact within Parliament.
- 22) NHRIs should develop a strong working relationship with the relevant specialised Parliamentary committee including, if appropriate, through a memorandum of understanding. NHRIs and parliamentary committees should also develop formalized relationships where relevant to their work.
- 23) Members of the relevant specialised parliamentary committee and the NHRI should meet regularly and maintain a constant dialogue, in order to strengthen the interchange of information and identify areas of possible collaboration in the protection and promotion of human rights.
- 24) Parliaments should ensure participation of NHRIs and seek their expert advice in relation to human rights during meetings and proceedings of various parliamentary committees.
- 25) NHRIs should advise and/or make recommendations to Parliaments on issues related to human rights, including the State's international human rights obligations.
- 26) NHRIs may provide information and advice to Parliaments to assist in the exercise of their oversight and scrutiny functions.

III. Cooperation between Parliaments and NHRIs in relation to legislation

- 27) NHRIs should be consulted by Parliaments on the content and applicability of a proposed new law with respect to ensuring human rights norms and principles are reflected therein.
- 28) Parliaments should involve NHRIs in the legislative processes, including by inviting them to give evidence and advice about the human rights compatibility of proposed laws and policies.
- 29) NHRIs should make proposals of amendments to legislation where necessary, in order to harmonize domestic legislation with both national and international human rights standards.
- 30) NHRIs should work with Parliaments to promote human rights by legislating to implement human rights obligations, recommendations of treaty bodies and human rights judgments of courts.
- 31) NHRIs should work with Parliaments to develop effective human rights impact assessment processes of proposed laws and policies.

IV. Co-operation between NHRIs and Parliaments in relation to International human rights mechanisms

- 32) Parliaments should seek to be involved in the process of ratification of international human rights treaties and should consult NHRIs in this process of ratification, and in monitoring the State's compliance with all of its international human rights obligations.
- 33) NHRIs should give opinions to Parliaments on proposed reservations or interpretative declarations, on the adequacy of the State's implementation of human rights obligations and on its compliance with those obligations.

- 34) Parliaments and NHRIs should co-operate to ensure that the international treaty bodies are provided with all relevant information about the State's compliance with those obligations and to follow up recommendations of the treaty bodies.
- 35) NHRIs should regularly inform Parliaments about the various recommendations made to the State by regional and international human rights mechanisms, including the Universal Periodic Review, the treaty bodies and the Special Procedure mandate holders.
- 36) Parliaments and NHRIs should jointly develop a strategy to follow up systematically the recommendations made by regional and international human rights mechanisms.

V. Co-operation between NHRIs and Parliaments in the education, training and awareness raising of human rights

- 37) NHRIs and Parliaments should work together to encourage the development of a culture of respect for human rights.
- 38) NHRIs and Parliaments should work together to encourage that education and training about human rights is sufficiently incorporated in schools, universities and other relevant contexts including vocational, professional and judicial training in accordance with relevant international standards.
- 39) NHRIs and Parliaments should work together to improve their mutual capacity on human rights and parliamentary processes.
- 40) NHRIs, Parliaments and all Parliamentarians should seek to work together in public awareness, education campaigns and encourage mutual participation in conferences, events and activities organized for the promotion of human rights.

VI. Monitoring the Executive's response to Court and other judicial and administrative bodies' judgements concerning human rights

- 41) Parliaments and NHRIs as appropriate should co-operate in monitoring the Executive's response to Judgments of Courts (national and, where appropriate, regional and international) and other administrative tribunals or bodies regarding issues related to human rights.
- 42) NHRIs should monitor judgements against the state concerning human rights, by domestic, regional or international courts, and where necessary, make recommendations to Parliament about the appropriate changes to law or policy.
- 43) Parliaments should give proper consideration to NHRIs recommendations about the response to human rights judgements.
- 44) Parliaments and NHRIs as appropriate should encourage the Executive to respond to human rights judgements expeditiously and effectively, so as to achieve full compliance with human rights standards.

२. मानव अधिकारका सम्बन्धमा संसदीय समिति सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवहरू

प्रस्तुत विषयमा गरिएका प्रारम्भिक अध्ययनहरू सकारात्मक देखिन्छ । यस सम्बन्धमा स्थापित परम्पराहरू, उनीहरूले भोगेका चुनौती र खोजेको समाधान, अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूसँगको सम्बन्ध, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी संयन्त्र (Instrument) को प्रयोगलाई दिइएको सहयोगलाई अझ घनिभूत रूपमा हेर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

तल उल्लिखित तथा अध्ययनका लागि लिइएका नमुनाहरूका विभिन्न पक्ष छन् । यी सबै मुलुकहरूमा मानव अधिकारको विषय राष्ट्रिय प्राथमिकतामा रहेको विषय हो । सबै मुलुकहरूमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरू छन् । कतिपय मुलुकमा नियमित न्यायपालिका बलियो अवस्थामा रहेका कारण मानव अधिकार संस्थाहरूको चुनौती कम देखिन्छ । तर अन्यमा त्यस्तो अवस्था नहुँदा मानव अधिकार संस्थाहरूले बढी नै कार्यबोझ बोक्नु पर्ने अवस्था छ । त्यसैगरी मानव अधिकारका लगभग सबै क्षेत्रमा सबै मुलुकहरूले काम गरेको देखिन्छ । तलको अध्ययनमा केवल प्रत्येक नमुना मुलुकको यस अध्ययनका लागि विचार योग्य विषयहरूलाई मात्र छलफल गरिएको छ ।

(क) संयुक्त अधिराज्य

संसदीय प्रणाली अपनाउने मुलुकहरूमा सबैभन्दा पुरानो तथा प्रजातन्त्रतको जननी मानिने मुलुक संयुक्त अधिराज्य हो । संयुक्त अधिराज्यमा कानूनद्वारा स्थापना गरिएका समानता तथा मानव अधिकार आयोग तथा उत्तरी आयरल्याण्ड मानव अधिकार आयोगका रूपमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था रहेका छन् । यहाँ पार्लियामेण्टरी कमिस्नर एक्ट, १९६७ अन्तर्गत स्वतन्त्र रूपमा काम गर्ने अम्बुडस्म्यान भन्ने संस्था पनि सुशासन सम्बन्धी विषयवस्तुमा कार्यरत छ । तर यसलाई मानव अधिकार संस्था भनिँदैन । जर्मनी लगायत संसारका सबै संसदीय प्रणाली अपनाउने मुलुकहरूले संयुक्त अधिराज्यको अलिखित संविधान तथा संसदीय अनुभवबाट सिकेका छन् । बेलायती संसदको दुवै सदन हाउज् अफ कमन्स् र हाउज् अफ लर्डस् मिलेर एउटा संयुक्त समिति बनाइएको छ । यसमा १२ जना सदस्यहरू छन् । दुवै सदनबाट यिनीहरूको प्रतिनिधित्व गराइएको हुन्छ । कम्तिमा २ जनाको प्रतिनिधित्व प्रत्येक सदनबाट भएकै हुनु पर्छ ।

यो समितिले संयुक्त अधिराज्यको मानव अधिकारका विषयहरूका सम्बन्धमा विचार विमर्श गर्दछ । यसले मानव अधिकार सम्बन्धी मुद्दाहरूमा विषयगत जाँचबुझ गरी प्रतिवेदन दिने गर्दछ । यसै समितिले सबै सरकारी विधेयकहरूलाई मसिनोसंग

परीक्षण गर्छ । यसले ती सबै विधेयकहरू आफ्नो जाँचबुझका लागि छनोट गर्दछ, जसमा मानव अधिकार सम्बन्धी महत्वपूर्ण विषयहरू समावेश हुन्छन् । मानव अधिकार उल्लंघनका विषयहरू उठाइएको बेलायती अदालत तथा मानव अधिकार सम्बन्धी युरोपेली अदालतका निर्णयहरूका सम्बन्धमा सरकारका भएका कामकारबाहीलाई पनि यो संयुक्त समितिले निरीक्षण गर्दछ । ती फैसलाहरूका सम्बन्धमा कुनै कानून संशोधन गर्नुपर्ने भए यो संयुक्त समितिले उपचारात्मक आदेशका सम्बन्धमा पनि विचार विमर्श गर्दछ ।^{५६} मानव अधिकार ऐन, १९९८ को दफा १० तथा अनुसूची २ अन्तर्गत त्यस्तो उपचारात्मक आदेश गरिन्छ ।^{५७} व्यक्तिगत विषयहरू यसको क्षेत्राधिकारमा पर्दैनन् । यसका अतिरिक्त यो संयुक्त समितिको अन्य कार्यहरू पनि छन् । संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार सम्बन्धी सन्धिहरू बमोजिम बेलायत सरकारले गरे नगरेको पनि यसले जाँचबुझ गर्दछ । बेलायत सरकारले कुनै मानव अधिकार सन्धि अनुमोदन गर्नु अघि त्यस्तो सन्धिहरूलाई संसदका तर्फबाट अध्ययन तथा जाँचबुझ गर्ने कार्य पनि यसले गर्दछ । त्यसैगरी अत्यावश्यक विषयगत मानव अधिकार सम्बन्धी मुद्दाहरूका बारेमा जाँच गर्नु पनि यसको कर्तव्य हो ।^{५८}

संसदमा रहेका अन्य विशेष (सेलेक्ट) समितिहरू भन्ने यो समितिले पनि विभिन्न सार्वजनिक नीतिका विषयहरूमा जाँचबुझ गरेको छ । उदाहरणका लागि बेलायतमा एउटा मानव अधिकार आयोगको स्थापना गर्ने र अन्य मुलुकहरूमा जस्तै बिल अफ राइट्स पनि कायम गर्ने सम्बन्धमा यसले प्रतिवेदन दिएको थियो । यसले मानव अधिकारको युरोपेली अदालतले गरेका फैसलाहरू बमोजिम सरकारले गरे नगरेको तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दायित्वको प्रसंगमा पनि प्रतिवेदन दिएको छ । यस

^{५६} Michael C Tolley, *Parliamentary scrutiny of rights in the United Kingdom: assessing the work of the Joint Committee on Human Rights*, Australian Journal of Political Science, v.44(1) March 2009, pp. 41-55; and Francesca Klug, *Breaking new ground: the Joint Committee on Human Rights and the role of Parliament in Human Rights compliance*, European human rights law review, no. 3, 2007, pp. 231-250.

^{५७} Malcom Jack, *Erskine May's Treatise on the law, Priveleges, Proceedings and Usage of Parliament* (London: LexisNexis, 2011) at pp 691-695

^{५८} The Human Rights Law Resource Center (HRLRC) Exhibit no 18, PP 6-7

अर्थमा स्थायी रूपमा स्थापित गरिएका अन्य संयुक्त समितिभन्दा यो समिति धेरै फरक छ । अन्य त्यस्ता समितिहरूका कार्यादेश संक्षिप्त हुन्छन् । त्यस्तै अस्थायी संयुक्त समितिहरूले पनि आफूलाई तोकिएको विषयवस्तुमा मात्र प्रतिवेदन दिन्छन् ।^{६९}

काउन्सिल अफ युरोप^{७०} का दृष्टिकोणमा बेलायती संसदको संयुक्त समिति विशिष्ट प्रकारको संसदीय निकायका रूपमा अस्तित्वमा रहेको एउटा विरलै पाइने उदाहरण हो । जसको विशेष कार्यादेश राष्ट्रिय कानूनको मानव अधिकार सम्बन्धी युरोपियन महासन्धिसंगको अनुकूलतालाई अनुगमन गर्नु हो । बेलायती प्रयोग सबैका लागि आकर्षक छ ।^{६९}

(ख) क्यानडा

संसदीय प्रणाली अपनाउने मुलुकहरूमा क्यानडा पनि पर्दछ । क्यानडामा कानूनद्वारा स्थापना गरिएका क्यानेडाली मानव अधिकार आयोग सक्रिय छ । यसले त्यहाँको मानव अधिकार ऐन र रोजगार समता ऐन (एम्प्लोयमेण्ट एक्विटी एक्ट) अन्तर्गत राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाको क्षेत्राधिकार प्रयोग गर्दछ । क्यानडाले पनि संसारका अन्य सबै संसदीय प्रणाली अपनाउने मुलुकहरूले भैं संयुक्त अधिराज्यको अलिखित संविधान तथा संसदीय परम्पराबाट विभिन्न अनुभवहरू सिक्नेछे छ ।

क्यानडा संघीय मुलुक हो । त्यहाँको संघीय संसदलाई संसद भनिएको छ । यसमा दुई सदन छन् । माथिल्लो सदनलाई सिनेट र तल्लो सदनलाई हाउस

^{६९} Malcom Jack, *Erskine May's Treatise on the law, Priveleges, Proceedings and Usage of Parliament* (London: LexisNexis, 2011) at pp 917-918

^{७०} सन् १९४९ मा स्थापना गरिएको काउन्सिल अफ युरोप युरोपेली मुलुकहरूको एकीकरणका लागि काम गर्ने सबैभन्दा पुरानो अन्तर्राष्ट्रिय संस्था हो । यसले विशेष रूपमा कानुनी मापदण्ड, मानव अधिकार, प्रजातान्त्रिक विकास, कानूनको शासन तथा सांस्कृतिक सहयोग जस्ता विषयमा जोड दिन्छ । यसमा ४७ सदस्य राज्यहरू छन् ।

^{६९} <http://assembly.coe.int/nw/xml/News/FeaturesManager-View-EN.asp?ID=783> (viewed on July 16, 2019)

अफ कमन्स भनिएको छ । क्यानडेली मानव अधिकार आयोगको स्थापना सन् १९७७ मा भएको हो ।

मार्च २००१ मा क्यानडाको सिनेट (माथिल्लो सदन) ले मानव अधिकार स्थायी समितिको स्थापना गर्‍यो । यो समितिले मानव अधिकार सम्बन्धी मुद्दाहरूको जाँचबुझ सम्बन्धी कार्यादेश पाउनुका साथै क्यानडा सरकारको अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी दायित्वहरूलाई हेर्ने संयन्त्रको पुनरावलोकन गर्दछ ।^{६२} यो समितिले विधेयकहरूको परीक्षण गर्न तथा यस उद्देश्यका लागि विशेष रूपमा अध्ययन गर्न पाउँछ । सन् २००९ मा सिनेटले यस स्थायी समितिलाई निम्न बमोजिम निर्देशन गरेको देखिन्छ:

- क्यानडेली बालबालिकाहरूको यौनिक शोषणको विषयलाई जाँचबुझ गर्ने,
- समितिले प्रकाशित गरेको *चिल्ड्रेन: द साइलेन्स सिटिजन्स: इफेक्टिभ इम्प्लेमेण्टेसन्स अफ क्यानडाज् इन्टरनेसनल अब्लिगेसन विथ रेस्पेक्ट टु द राइट्स अफ चिल्ड्रेन* नामक प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएका सुझावहरूको कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने,
- संघीय सार्वजनिक सेवामा गरिने नियुक्ति तथा पदोन्नतिका प्रचलनहरूमा भएको विभेदसंग सम्बन्धित विषयहरूको छानबिन गर्ने,
- मानव अधिकार सम्बन्धी मुद्दाहरूको अनुगमन गर्ने तथा यस सम्बन्धमा क्यानडाको अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून अन्तर्गतका दायित्वहरू निर्वाह गर्ने सरकारी संयन्त्रको पुनरावलोकन गर्ने ।

क्यानडा आदिवासी समेत भएको मुलुक हो । यहाँ जातीय विविधता पनि धेरै छ । आप्रवासीहरूलाई निरन्तर स्वागत गर्ने देश भएकाले यहाँ अन्य मुलुकबाट आई बसेका नागरिकहरू पनि धेरै छन् । त्यसैले क्यानडेली मानव अधिकार आयोगमा यी समूहहरूसँग सम्बन्धित उजुरीहरू धेरै आउँछन् ।

६२ Senate of Canada, *Canada and the United Nations Human Rights Council: A Time for Serious Re-Evaluation*, June 2008, p. 1.

(ग) अष्ट्रेलिया

संसदीय प्रणाली अपनाउने मुलुकहरूमा अष्ट्रेलिया पनि पर्दछ । अष्ट्रेलियामा कानूनद्वारा स्थापना गरिएका अष्ट्रेलियाली मानव अधिकार आयोग सक्रिय छ । यो अष्ट्रेलियाको राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था हो । अष्ट्रेलियाले पनि संसारका अन्य सबै संसदीय प्रणाली अपनाउने मुलुकहरूले भैं संयुक्त अधिराज्यको अलिखित संविधान तथा संसदीय परम्पराबाट विभिन्न अनुभवहरू सिकेको छ ।

अष्ट्रेलियामा पनि मानव अधिकारका सम्बन्धमा संसदीय संयुक्त समिति छ । यो समितिको मुख्य कार्य संसदमा प्रवेश गरेको विधेयक तथा विधायनहरू (जसमा प्रत्यायोजित विधायन पनि पर्दछ) अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार मापदण्ड बमोजिम छन् कि छैनन् भनी परीक्षण गर्नु हो ।^{६३}

संसदमा रहेको उक्त संसदीय संयुक्त समितिको स्थापना मानव अधिकार (संसदीय जाँचबुझ) ऐन, २०११ ले गरेको हो । यो समितिले आफ्नो निष्कर्ष संसदका दुवै सदनलाई पेश गर्दछ । उक्त ऐनले मानव अधिकार; नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि; आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि; सबै प्रकारका जातीय विभेद उन्मुलन सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि; महिला विरुद्धको सबै किसिमको भेदभाव उन्मुलन गर्ने सन्धि; यातना विरुद्धको सन्धि; बालबालिका सम्बन्धी सन्धि तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी सातवटै सन्धि बमोजिमका अधिकारहरूलाई मानव अधिकारको रूपमा परिभाषित गरेको छ । समितिले अध्ययन गरेको सबै विधेयक वा विधायनहरूको प्रतिवेदन अष्ट्रेलियाली संसदको *फेडेरल रजिष्टर अफ लेजिस्लेसन* मा राखिने प्रचलन छ ।^{६४}

६३ https://www.aph.gov.au/parliamentary_business/committees/joint/human_rights (viewed on July 16, 2019)

६४ Dr Elder (Ed), *House of Representatives Practice* (Canberra: Department of the House of Representatives, 2018); Harry Evans, *Odger's Australian Senate Practice* (Canberra: Department of the Senate, 2008)

विधायनहरूको पुनरावलोकनलाई समितिले अष्ट्रेलियाको अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दायित्वहरूसँग सम्बन्धित प्राविधिक जाँचबुझका रूपमा लिन्छ । यसले सम्बन्धित विधायनको बृहत्तर नीतिगत श्रेष्ठताका सम्बन्धमा विचार विमर्श गर्दैन । यसले समिति र सम्बन्धित विधायनको प्रस्तुतकर्तासँग प्रभावकारी संवादलाई कायम गर्न चाहन्छ तथा यसको महत्वलाई जोड दिन्छ । यो विचार विमर्शको उद्देश्य अष्ट्रेलियामा मानव अधिकारको आदर स्थापना गर्ने नै हो । मानव अधिकार सम्बन्धी विषयहरूसँग सम्बन्धित विधायनलाई नै समितिले आफ्नो परीक्षण प्रतिवेदनको केन्द्र बनाएको हुन्छ । यस सम्बन्धमा सम्बन्धित विधायनको व्याख्यात्मक टिप्पणी तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूसँग अनुकूल छ भन्ने कुराको *स्टेटमेण्ट अफ कम्प्याटिबिलिटी* का लागि प्रदान गरिएका संसूचनालाई पर्याप्त ध्यान दिईन्छ ।

सांसदहरू, विषयगत हित समूह तथा अन्य सम्बद्ध पक्ष, जो यो समितिमा यससँग सम्बन्धित मानव अधिकार विषयहरू बारेमा ध्यानाकर्षण गर्न चाहन्छन्, तिनलाई समितिले सो सम्बन्धमा अवसर प्रदान गर्दछ । विधेयकहरू थोरै मात्र समय यो समितिमा रहने भएकाले चाँडो भन्दा चाँडो सम्बन्धित पक्षले आफ्नो टिप्पणीहरू उपलब्ध गराउनु पर्ने हुन्छ । यस्ता टिप्पणीहरूलाई समितिले अध्ययन गर्दछ र आवश्यकता अनुसार विकास दिन्छ ।

(घ) जर्मनी

जर्मनीको बुण्डेस्ट्याग (तल्लो सदन) ले सन् १९९८ देखि मानव अधिकार र मानव अधिकार सहयोग सम्बन्धी छुट्टै समितिको गठन गरेको छ । जर्मनी काउन्सिल अफ युरोपको सदस्य पनि हो । जर्मनीमा मानव अधिकार नीति तथा मानवीयता सहयोग सम्बन्धी संघीय सरकारको कमिसन पनि कार्यरत छ ।

जर्मनीको संविधान (बेसिक ल) तथा आधारभूत कानूनहरू मार्फत स्थापित मौलिक अधिकारहरूलाई कार्यान्वयन गर्ने कर्तव्य जर्मनीको विधायिका बुण्डेस्ट्यागको पनि हो । ती कानूनहरू प्रति बुण्डेस्ट्याग प्रतिबद्ध हुनु बाध्यकारी छ । जर्मनीको नीति निर्माणको सन्दर्भमा मानव अधिकार सम्बन्धी युरोपेली कानून, मौलिक अधिकार

सम्बन्धी युरोपेली बडापत्र (Charter) तथा मानव अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय विश्वव्यापी घोषणा पत्रहरू पनि बाध्यकारी रहेका छन् । उक्त समितिको व्यवस्थाबाट जर्मनीको तल्लो सदनले उत्पीडन खपिरहेका व्यक्तिहरू तथा विश्वभरिकै मानिसहरूको लागि स्थायी रूपमा वकालत गर्नु पर्ने भूमिकालाई स्वीकार गरेको छ ।

आज पनि कैयौं देशहरूमा मानव अधिकारहरूमा कठोर प्रतिबन्ध छ र जाति, लिङ्ग जस्ता आधारमा विभेद एवम् उत्पीडनहरू एवम् यातना र मृत्युदण्ड पनि कायमै छ भन्ने कुरालाई जर्मनीले आत्मसात गरेको छ । यस्तोमा जर्मनीका लागि मानव अधिकार नीति भनेको त्यस्ता देशहरूले मानव अधिकारका दायित्वहरूलाई परिपालना गरिरहेको कुराको निगरानी गर्नु, त्यस्तो उल्लंघन भएका स्थानमा सोको परिपालनाका लागि दवाब दिने जस्ता विषयहरू पनि पर्दछन् । यसलाई पनि समितिको क्षेत्राधिकारमा पारिएको छ ।

मानव अधिकार तथा मानव अधिकार सहयोग समिति जर्मन संसद बुण्डेस्टागमा सन् १९९८ देखि कार्यरत छ । राज्यकै संस्थाका रूपमा सन् २००० मा जर्मन इन्स्टिट्युट फर ह्युमन राइट्स भन्ने संस्था स्वतन्त्र निकायका रूपमा स्थापित छ । पेरिस सिद्धान्तमा आधारित संस्था भएकाले यसले राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाका रूपमा सबै क्षेत्रमा कार्य गर्दछ ।

जर्मन संसदका संसदीय समितिहरूले पूर्ण सदनले आफूलाई पठाएका विषयहरूमा छलफल तथा बहस गर्दछन् । यसका साथै समितिहरूलाई आफ्नै पहलमा कुनै विषय वा मुद्दा लिने तथा विचार विमर्श गर्ने अधिकार पनि छ । आवश्यकता परेका बखत यिनले बाह्य विशेषज्ञताको सहयोग पनि लिन्छन् । समितिको छलफलको अन्त्यमा समितिको बहुमतले सदनलाई सुझाव र प्रतिवेदन पठाउँछन् । यस्तो प्रतिवेदनले पूर्ण सभालाई आफ्नो निर्णय गर्ने आधार तयार गरिदिन्छ ।^{६५}

(ड) न्युजिल्याण्ड

संसदीय प्रणाली अपनाउने मुलुकहरूमा न्युजिल्याण्ड पनि पर्दछ । यहाँ कानूनद्वारा स्थापना गरिएको न्युजिल्याण्डेली मानव अधिकार आयोग सक्रिय छ । यो आयोग सरकारबाट स्वतन्त्र छ । यसलाई पनि अन्य मुलुकहरूमा भैं आफ्ना कामकारबाहीको सम्बन्धमा मन्त्रिमण्डल लगायतले निर्देशन दिन पाउँदैन । यो आयोगले मानव अधिकार ऐन, १९९३ अन्तर्गत कार्य गर्दछ । यो आयोग त्यहाँको राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था हो । न्युजिल्याण्डले पनि संसारका अन्य सबै संसदीय प्रणाली अपनाउने मुलुकहरूले भैं संयुक्त अधिराज्यको अलिखित संविधान तथा संसदीय परम्पराबाट विभिन्न अनुभवहरू सिकेको छ । अन्य संसदीय व्यवस्था अपनाउने मुलुकहरू भैं यसमा पनि मानव अधिकारको विषयलाई विशेष महत्वका साथ लिने गरिन्छ ।

बेलायत, क्यानडा, अष्ट्रेलिया तथा जर्मनीभैं न्युजिल्याण्डमा पनि संसदीय निर्वाचन पश्चात नवगठित संसदमा विभिन्न *सेलेक्ट कमिटीहरू* गठन गरिन्छ । यी संसदीय समितिहरूले सरकारका नीतिहरू देखि प्रस्तावित नयाँ विधेयकहरूसम्मका विषयवस्तुहरूको विस्तारमा अध्ययन र जाँच गर्दछन् । मानव अधिकार सम्बन्धी विषय न्याय समिति (Justice committee) ले हेर्दछ । यो समितिले संवैधानिक र चुनावी मामिला, मानव अधिकार, न्याय, अदालतहरू, अपराध र अपराध सम्बन्धी कानून र प्रहरी जस्ता विषयहरूमा काम गर्छ । समितिले विधेयकमा छलफल, परीक्षण गर्नुका साथै सरकारलाई संसदप्रति विभिन्न तरिकाले जवाफदेही बनाउँछ । समितिले सदनलाई आफ्ना सुझाव र निष्कर्षहरू पेश गर्छ । त्यस्ता सुझाव प्रतिवेदनहरू (गोप्य प्रमाणहरू बाहेक) सबैको जानकारीका लागि संसदको वेबसाइटबाट प्रकाशित गरिन्छ ।^{६६}

न्याय समितिले अपराध ऐन, १९६१ बाट गर्भपतनलाई हटाउने एउटा निवेदनमा अहिले काम गर्दछ । यसले, यसै वर्षको सरकारको बन्दुक फिर्ता खरिद गर्ने (गन

६६ Mary Harris and David Wilson (Eds), *McGee Parliamentary Practice in New Zealand* (Wellington: Dunmore Publishing, 2005)

बाइब्याक) योजना, इच्छामृत्यु सम्बन्धी विधेयक, अदालतको अपहेलना सम्बन्धी विधेयक, दण्ड प्रणाली सुधार सम्बन्धी विषय, मानव अधिकार ऐन १९५३ को केही प्रावधानहरूको कार्यान्वयन सम्बन्धी दाबी तथा मष्तिष्कलाई प्रभावित गर्ने पदार्थहरू सम्बन्धी विधेयकमा समेत यसको संलग्नता देखिन्छ । न्याय समितिको वेवसाइट हेर्दा यो समितिले धेरै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारका विषयमा गहिरो रूची लिएर काम गरेको तथा सरकारका काम, कारबाहीलाई निगरानीमा राखेको देखिन्छ ।^{६७}

(च) दक्षिण अफ्रिका

दक्षिण अफ्रिकी मानव अधिकार आयोगको पनि संवैधानिक आधार छ । त्यहाँ हाल बहालमा रहेको सन् १९९६ को संविधानको विभिन्न धाराहरूले आयोगलाई संवैधानिक हैसियत दिएको छ । संविधानको परिच्छेद ९ ले स्थापित गरेका विभिन्न निकायहरू - (च्याप्टर नाइन इन्स्टिच्युसन्स्) मध्ये मानव अधिकार आयोग पनि एक हो । यसलाई आफुसमक्ष पेश गरिएका उजुरीहरूका साथसाथै आफ्नो सक्रियतामा पनि मानव अधिकार उल्लंघनका विषयहरूमा कारबाही गर्ने अधिकार छ ।

आयोगभित्र संसदीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय विषयबस्तुलाई विशेष रूपमा सम्बोधन गर्न संसदीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मामिला इकाईको व्यवस्था गरिएको छ । यो आयोगको अनुसन्धान कार्यक्रम अर्न्तगतको इकाई मानिन्छ । यो आयोगको संसदीय, अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय मानव अधिकार अनुबन्धका लागि प्रमुख केन्द्र मानिन्छ । यसले त्यस्ता विषयहरूमा सम्बन्धित भएसम्म आफ्नो भनाई प्रस्तुत गर्ने तथा आयोगको संवैधानिक कार्यादेशलाई लागू गर्न विभिन्न विषयहरूमा बहस पैरवी पनि गर्दछ । यो इकाईले संसदीय प्रक्रियालाई निरन्तर पछ्याउँछ, तथा अफ्रिकाको विधायिकी संरचनाले संविधान तथा सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय मानव

अधिकारका दायित्वहरू तथा सिद्धान्त तथा आदर्शहरूलाई संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्दछ । दक्षिण अफ्रिकाको अन्तर्राष्ट्रिय एवम् क्षेत्रीय मानव अधिकार प्रतिबद्धतालाई कार्यान्वयन गर्ने प्रयास गर्नु यसको प्रमुख कर्तव्य हो । यो उद्देश्य प्राप्तिका लागि यस आयोगले आफूलाई राष्ट्रिय मानव अधिकारको संस्थाको रूपमा निरन्तर चिनिने प्रयास गर्दछ ।

संसदीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मामिला इकाईले विभिन्न विषयहरूमा विधायिकी विश्लेषण गरेको छ । यसले आफ्ना विश्लेषणहरूलाई मस्यौदा गरी प्रस्तुति पनि दिएको छ । दक्षिण अफ्रिकी सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय एवम् क्षेत्रीय मानव अधिकार उत्तरदायित्व निर्वाह गरे नगरेकोमा यसका विश्लेषणहरू निरन्तर आई रहन्छन् । राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाको रूपमा यसले राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय मानव अधिकार इकाईमा प्रतिवेदन मस्यौदा गरी पेश गर्दछ । विधायिकी तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिप्रेक्ष्यमा विभिन्न विषय, निष्कर्षहरू तथा अदालती फैसलाहरूको बारेमा सल्लाह तथा राय पनि दिने गर्दछ । तुलनात्मक अनुसन्धान यसको अर्को कार्य हो ।

दक्षिण अफ्रिकामा मानव अधिकारको सशक्तिकरणका लागि यसले विभिन्न मस्यौदा विधायनहरूमा टिप्पणी गरेको छ । कानून सुधार सम्बन्धी विषयमा गरिने पैरबी सम्बन्धमा सार्वजनिक सहभागिताका रूपमा समावेश भएको छ । यो इकाईले नै संसदीय समितिहरूसँग समन्वयन गर्दछ । आफ्नो प्रतिवेदन तथा निष्कर्षहरूलाई संसदीय निगरानीको आधार बनाउनका लागि प्रयास गर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय मानव अधिकार सम्बन्धी सन्धिहरूलाई दक्षिण अफ्रिकाबाट अनुमोदन गराउन यो प्रयासरत रहन्छ । यस सम्बन्धमा पनि संसदीय समितिहरूसँग यसले काम गर्दछ ।

हालै दक्षिण अफ्रिकी मानव अधिकार आयोगले संसदको सुरक्षा तथा संवैधानिक विकास समितिमा फौजदारी कानून (विधिविज्ञान सम्बन्धी कार्यविधि) संशोधन विधेयकउपर मानव अधिकारको पक्षमा एउटा महत्वपूर्ण प्रस्तुति दिएको थियो । उक्त समितिको अनुरोधमा दिएको सो प्रस्तुति डि.एन.ए. को प्रयोग सम्बन्धी नैतिक प्रश्नहरूसँग सम्बन्धित थिए । यस भन्दा अघि प्रहरीहरूसँग सम्बन्धित विषयगत

समिति समक्ष पनि उक्त मस्यौदाको सम्बन्धमा यसले आफ्नो राय दिएको थियो । संसदीय समितिहरूले मानव अधिकारको विषयवस्तुहरूमा आयोगको प्रस्तुतिलाई अत्याधिक महत्वको साथ हेर्दछ ।

दक्षिण अफ्रिकामा त्यहाँको संसदको संरचना नेसनल काउन्सिल अफ प्रोभिन्सेस् (एनसिओपि) र नेसनल एसेम्बली मिलेर बनेको छ । एनसिओपिलाई संवैधानिक रूपमा नै प्रादेशिक हितका विषयहरू सुनिश्चित गर्ने कार्यादेश छ । राष्ट्रिय विधायिकी प्रक्रिया तथा प्रदेशहरूलाई प्रभावित गरिरहेका विषयवस्तुमा विचार गर्न यो कार्यले राष्ट्रिय मञ्च प्रदान गर्दछ । एनसिओपिको एउटा मुख्य कार्य कानुन बनाउने, यसमा छलफल गर्ने, संशोधन गर्ने हो । यो कार्यको ४ वटा रूप छ । यो सदनले संविधानकै प्रावधान संशोधन गर्नु पर्ने विधेयकहरू धारा ७४ बमोजिम, प्रदेशलाई असर नगर्ने विधेयकहरू धारा ७५ बमोजिम, प्रदेशलाई असर गर्ने विधेयकहरू धारा ७६ बमोजिम र अर्थ विधेयक सम्बन्धमा धारा ७७ मा लेखिएको प्रक्रिया बमोजिम कानुन निर्माण एवम् संशोधन गर्दछ ।

संसदको एनसिओपि र नेसनल एसेम्बलीका आआफ्नै समितिहरू छन् । केही संयुक्त समितिहरू पनि दक्षिण अफ्रिकाको संसदमा पाइन्छन् । यी समितिहरूले राष्ट्रिय सरकार र यसका विभागहरूको कार्य तथा बजेटको अनुगमन र मूल्यांकन तथा निरीक्षण गर्ने, विधेयक संशोधन गर्ने तथा नयाँ विधेयकहरू ल्याउने, अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरू हेर्ने, सार्वजनिक जीवन तथा सार्वजनिक सरोकारका विशिष्ट विषयहरूको अध्ययन गर्ने जस्ता कार्य गर्न सक्दछन् । समितिलाई कुनै व्यक्तिलाई आफ्ना अधि उपस्थित गराउने, प्रमाणहरू उपलब्ध गराउने लगाउने वा कागजपत्र मगाउने अधिकार पनि हुन्छ । दक्षिण अफ्रिकाको संसदका समितिहरूलाई विषयगत (पोर्टफोलियो) समिति, विशेष (सेलेक्ट) समिति, सार्वजनिक लेखा कमिटी, सदस्यहरूको विधायिकी प्रस्ताव तथा निवेदन समिति, आन्तरिक समिति, अस्थायी समिति र संयुक्त समितिमा वर्गीकरण गरिएको छ । यी हरेक प्रकारका समितिको आआफ्नै कार्य क्षेत्र र अधिकार हुन्छन् ।

दक्षिण अफ्रिकाको राष्ट्रिय सभाको न्याय तथा कारागार सेवा विषयगत समितिले कानुनी सहायता, राष्ट्रिय अभियोजन प्राधिकरण, प्रधानन्यायाधीशको कार्यालय, दक्षिण अफ्रिकाको जिल्ला स्तरीय अधिकारीहरूको बोर्ड, विशेष अनुसन्धान इकाइ, सार्वजनिक अधिरक्षक (पब्लिक प्रोटेक्टर) तथा दक्षिण अफ्रिकाको मानव अधिकार आयोगको निगरानी गर्ने जिम्मेवारी पाएको छ ।

(छ) फिलिपिन्स

फिलिपिन्स संवैधानिक रूपमा संसदीय प्रजातन्त्र होइन । यहाँको संविधान राष्ट्रपति प्रणालीमा आधारित छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाका रूपमा रहेको मानव अधिकार आयोग संविधानद्वारा सिर्जना गरेको आयोग हो । तर फिलिपिन्सको कांग्रेसका दुवै सदन (प्रतिनिधि सभा र सिनेट) ले आयोगसँग विभिन्न विषयमा सहकार्य गरेका छन् ।

फिलिपिनो कांग्रेस (विधायिका) अत्याधिक रूपमा समिति प्रणाली अपनाउने मुलुकमा पर्दछ । सिनेट तथा प्रतिनिधि सभा दुवै सदनमा मानव अधिकार सम्बन्धी समिति रहेको छ । माथिल्लो सदनको समितिलाई न्याय तथा मानव अधिकार समिति भनिएको छ भने तल्लो सदनको समितिलाई मानव अधिकार समिति नै भनिएको छ । मानव अधिकारको संरक्षण तथा संबर्द्धनसँग सम्बन्धित प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न सबै विषयहरू, मानव अधिकार उल्लंघनका पीडितहरू तथा तिनको परिवारहरूलाई दिइने सहयोग, मानव अधिकारको उल्लंघनलाई रोक्ने एवम् पीडकहरूलाई दिने सजायका सम्बन्धमा प्रतिनिधि सभाको मानव अधिकार समितिले क्षेत्राधिकारको प्रयोग गर्दछ । त्यसैगरी न्याय प्रशासन, नागरिक अदालतहरू, अपराधी सुधार गृह, संविधान तथा मानव अधिकारको कार्यान्वयन, अभियोजन प्रणालीको सुधार लगायतका विषयहरूमा माथिल्लो सदनको न्याय तथा मानव अधिकार समितिले कार्य गर्दछ ।

प्रतिनिधि सभाको मानव अधिकार समितिले पर्याप्त खाद्यान्नको अधिकारको रूपरेखा सम्बन्धी ऐन पारित गर्न धेरै सक्रियता देखाएको थियो । यसले त्यस सम्बन्धमा एउटा प्राविधिक समूह निर्माण गर्न पनि प्रयास गरेको थियो । यो

समितिले सदनको संयुक्त प्रस्ताव नं. २४ द्वारा राष्ट्रपति मार्कोसको कार्यकालमा भएका मानव अधिकार उल्लंघनका पीडितहरूलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने कोष पारित गरेको देखिन्छ । यो प्रस्तावमा फिलिपिन्सको ल्याण्ड बैंकलाई उत्तरदायी बनाउन खोजिएको थियो । यस्ता प्रक्रियाबाट मानव अधिकार पीडितको क्षतिपूर्ति तथा पहिचान सम्बन्धी ऐन, २०१३ र मानव अधिकार पीडित दाबी सम्बन्धी बोर्डलाई प्रभावित गरिएको थियो । फिलिपिन्समा मार्शल ल लगाइँदा धेरैको मानव अधिकार प्रभावित हुन पुगेको थियो । राज्यले यस सम्बन्धमा आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्दै रहेको छ । समितिले यो दायित्वका सम्बन्धमा निरन्तर चासो देखाएको छ । त्यसैगरी प्रतिनिधिसभाको मानव अधिकार समितिले फिलिपिन्स राष्ट्रिय प्रहरीको निरीक्षणमा रहेको हिरासतमा राखिने थुनुवाहरूको सुविधाहरूको विषयलाई निरन्तर अनुगमन गरेको छ ।

फिलिपिन्स द्वन्द्वमा रहेको मुलुक पनि हो । यसमा प्रशस्त मानव अधिकारका समस्याहरू देखिन्छन् । हालै त्यहाँ सन् २००७ मा निलम्बन गरिएको मृत्युदण्डको सजायलाई ब्युँताउने सरकारी प्रयासलाई मानव अधिकार आयोगले कठोर टिप्पणी गरेको छ । यस विषयको विचार विमर्शमा अनावश्यक रूपमा जीवनको अधिकारलाई अवमूल्यन गर्ने गरी तथा बाँच्न पाउने अधिकारलाई हास्यास्पद स्थितिमा पुऱ्याउने प्रयासहरू नगर्न आयोगले अनुरोध पनि गरेको छ । मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानुनलाई उल्लेख गर्दै आयोगले पाशविक, अमानवीय र तल्लोस्तरको सजायहरूको सभ्य समाजमा कुनै स्थान रहनु हुँदैन भन्ने आफ्नो दृष्टिकोण पनि सार्वजनिक गरेको छ । मृत्युदण्डलाई पुनर्बहाली गर्न कुरामा पर्याप्त अध्ययन तथा संवादको आवश्यकता भएको तथा तथ्यहरूले मृत्युदण्डको प्रयोगबाट अपराधीलाई कुनै पनि किसिमले निरुत्साह गर्ने अवस्थामा पुऱ्याउन नसकिने तथ्यलाई पनि जोड दिँदै आयोगले मानव अधिकारको सम्मान तथा सन्तुलन हुने बाटोमा जान सम्बद्ध सबै पक्षलाई अनुरोध गरेको छ । यस सम्बन्धमा निलम्बन गरिएको मृत्युदण्डलाई पुनर्बहाली गर्न फिलिपिन्सले अनुमोदन गरिसकेको अन्तर्राष्ट्रिय नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी महासन्धिको दोस्रो अप्सनल प्रोटोकलले रोकेको यथार्थलाई पनि आयोगले उल्लेख गरेको देखिन्छ । फिलिपिन्सको मानव अधिकार

आयोग एउटा सक्रिय आयोग हो । यसको सरकार तथा संसदसँगको सहकार्य नमुना नै मानिन्छ ।

(ज) भारत

संसदीय प्रणाली अपनाउने मुलुकहरूमा भारत पनि पर्दछ । यहाँ कानूनद्वारा स्थापना गरिएको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग सक्रिय छ । यो आयोग त्यहाँको राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था हो । भारतले पनि संसारका अन्य सबै संसदीय प्रणाली अपनाउने मुलुकहरूले भैं संयुक्त अधिराज्यको अलिखित संविधान तथा संसदीय परम्पराबाट विभिन्न अनुभवहरू सिकेको छ । अन्य संसदीय व्यवस्था अपनाउने मुलुकहरू भैं यसमा पनि मानव अधिकारको विषयलाई विशेष महत्वका साथ लिने गरिन्छ ।

भारत पनि संसदीय प्रणाली अपनाउने प्रजातान्त्रिक मुलुक हो । भारतको संसदमा अन्य संसदीय मुलुकहरूभैं विशिष्टिकृत संसदीय समितिहरूले कार्य गर्दछन् । साथै संसदले पारित गरेको ऐन अन्तर्गत भारतमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग पनि स्थापित तथा कार्यरत छ ।

यति हुँदाहुँदै पनि भारतको संघीय संसदमा मानव अधिकारका लागि भनेर बेग्लै संसदीय समिति वा संयुक्त समिति गठन भएको पाइँदैन । के देखिन्छ भने सार्वजनिक लेखा समिति (पिएसी) ले कन्ट्रोलर एण्ड अडिटर जेनरलको प्रतिवेदनको केवल केही अनुच्छेद मात्र जाँचबुझका लागि लिने गर्छ र त्यसपछिको लामो समय त्यो प्रतिवेदन सदनमा टेबल गर्न लाग्दछ । पिएसी, सियोपियु जस्ता महत्वपूर्ण समितिहरूको प्रतिवेदनलाई छलफल गर्नका लागि सदनमा समय छुट्याएको विरलै पाइन्छ । प्रतिवेदनमा प्रवेश गरी त्यसको प्रभावको अध्ययन नगर्ने परम्पराले समितिको प्रतिवेदनको प्रभावकारिता न्यून हुन जान्छ । एकजना भारतीय विज्ञको के दाबी छ भने कन्ट्रोलर एण्ड अडिटर जेनरल, युपिएससी, केन्द्रीय सतर्कता आयोग, कानून आयोग, मानव अधिकार आयोग, महिला आयोग, अनुसूचित जात तथा अनुसूचित जाति आयोग तथा जाँचबुझ गर्ने महत्वपूर्ण आयोगहरूको प्रतिवेदनको छलफलका लागि संसदमा पर्याप्त समय उपलब्ध हुनु आवश्यक छ । सरकारलाई

जवाफदेही बनाउन जनतालाई ती विषयवस्तुहरू प्रति सुशिक्षित गर्न र प्रजातन्त्रको जग बलियो पार्न पनि यो जरूरी छ ।^{६८}

भारतीय परिस्थिति कतिपय विषयवस्तुमा नेपाली परिस्थितिसंग मिल्दोजुल्दो देखिन्छ । भारतमा पनि सिद्धान्तको कमी नभई कामकारबाहीमा हुन जाने फितलोपनले मानव अधिकार तथा संसद बीचको अन्तर सम्बन्धलाई बलियोसंग प्रस्तुत हुन नसकेको देखिन्छ ।

३. संसद सरहका अन्य संरचनाले मानव अधिकारको विषयलाई कुन रूपमा हेरेका छन् ?

उपरोक्त मुलुकहरूमा संसद तथा यसभित्र रहेको विशिष्टिकृत समितिले मानव अधिकारको विषयलाई कसरी हेरिएको रहेछ भन्ने प्रश्नलाई उचित रूपमा सम्बोधन गर्दछ । यस विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा पनि अध्ययन भएका छन् । ती अध्ययनले मानव अधिकार तथा संसदीय संरचना बीचको महत्वपूर्ण सम्बन्धलाई यस बाहेक पनि विभिन्न मुलुकहरूले महत्व दिई व्यवस्थापन गरेको उल्लेख गरेका छन् ।

एसिया तथा प्रशान्त क्षेत्रमा कार्यरत एसिया-प्यासिफिक फोरमको निष्कर्ष यस्तो छ :

...the role of parliaments, parliamentarians and legislators remains crucial to the promotion and protection of human rights. In all regional settings, parliamentarians and legislators either play – or potentially could play – a critical role in the incremental “building block” approach to the establishment and/or maintenance of NHRIs and their compliance to the “Paris Principles”, alternative forms of sub-NHRI national human

^{६८} Madhav Godbole, *India's Parliamentary Democracy on Trail* (New Delhi: Rupa Publication, 2011) at pp 338-339

rights machinery, and to the progression of discussions around sub-regional human rights mechanisms.⁶⁹

फोरमको भनाईमा संसद, सांसद तथा कानुन निर्माताहरू मानव अधिकारको संबर्द्धन तथा संरक्षणका लागि अति महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछन् । सबै क्षेत्रीय पृष्ठभूमिमा सांसदहरू तथा कानुन निर्माताहरू राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरू (राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था) को स्थापना तथा व्यवस्थापनका लागि क्रमशः विकास गर्दै जाने *बिल्डिङ्ग ब्लक* रूपी दृष्टिकोण निर्माण गर्न संवेदनशील भूमिका खेल्दैछन् वा खेल्न सक्ने अवस्थामा छन् । त्यस्ता संस्थाहरू, ती संस्थाहरू मातहत काम गर्ने वैकल्पिक मानव अधिकार संयन्त्रहरू तथा उपक्षेत्रीय मानव अधिकार संयन्त्रहरू पेरिस सिद्धान्त बमोजिम सञ्चालित होउन् भन्ने दृष्टिकोण राख्दछन् । एमनेस्टी इन्टरनेसनलको पनि संसदहरूले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्दछ भन्ने दृष्टिकोण छ । आसियान संसदीय प्रक्रिया, अन्तर्राष्ट्रिय प्रक्रिया लगायतका प्रक्रियाहरूमा संसदहरूले यस विषयमा अझ काम गरून् भन्ने एमनेस्टीको पनि दृष्टिकोण छ । संसद र संसदहरूका बीच पनि सहकार्यको महत्व हुन्छ । सरकारले राम्रो काम गरोस् भन्ने सोचाईका आधारमा सांसदहरूले सरकारमा दबाब दिनु पर्दछ भन्ने सोचाई पनि राखिएको देखिन्छ । यसै विषयमा एसियाली मानव अधिकार आयोगले अष्ट्रेलियाको संसदहरूले पनि अन्य संसदहरूबाट मानव अधिकारको संरक्षणका लागि प्रभावकारी संसदीय प्रक्रियाहरू सिक्नु पर्ने भनी सिफारिस गरेको पाइन्छ ।^{७०}

अमेरिकामा सन् १९८३ मा कांग्रेसनल ह्युमन राइट्स ककस (सिएचआरसि) को स्थापना गरिएको थियो । यसको उद्देश्य संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र १९४८ को प्रतिरक्षा गर्नु थियो । सन् २००८ मा सिएचआरसिलाई टाम लान्टोस् ह्युमन राइट्स कमिसनले प्रतिस्थापन गर्‍यो । यो कमिसनको उद्देश्य अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यता प्राप्त मानव अधिकारका सिद्धान्तहरूलाई निष्पक्ष रूपमा

६९ sia Pacific Forum, Submission no 21

७० Australian Human Rights Committee, Transcript, 18 February 2009, p. 4.

संबर्द्धन, प्रतिरक्षा तथा पैरवी गर्नु रहेको छ । यो कार्य यसले कांग्रेस भित्र तथा बाहिर, सबैतिर गर्दछ । यसले सन् १९४८ को घोषणा पत्र तथा अन्य मानव अधिकारका सन्धि तथा सम्झौताहरूलाई आधार बनाउँदछ । यसको घोषित उद्देश्य निम्न बमोजिम देखिन्छः

- संयुक्त राज्य अमेरिकाको कांग्रेसको भूमिका तथा उत्तरदायित्वलाई दर्शाउँदै अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यता प्राप्त मानव अधिकारका सिद्धान्तहरूलाई संबर्द्धन, प्रतिरक्षा तथा पैरवी गर्न कांग्रेसको रणनीतिहरू तयार गर्ने,
- कांग्रेसका सदस्यहरू तथा यसका कर्मचारी एवम् सार्वजनिक रूपमा मानव अधिकार विषयवस्तुमा व्यापक सचेतना वृद्धि गर्ने,
- कांग्रेसका सदस्य तथा तिनका कर्मचारीलाई मानव अधिकारका बारेमा विज्ञताका साथ सल्लाह सुभाष दिने,
- त्यस्ता व्यक्ति तथा समूहहरू जसको मानव अधिकार उल्लंघन भएका छन्, वा उल्लंघन हुने अवस्थामा पुगेका छन्, तिनका हकमा पैरवी गर्ने,
- मानव अधिकार सम्बन्धी विषयमा कांग्रेसमा भएका सम्बन्धित समितिहरू तथा तिनको व्यवसायिक कर्मचारीहरूसँग निकटतम सहकार्य गर्ने,
- संयुक्त राज्यको कांग्रेसमा भएका मानव अधिकार सम्बन्धी पहललाई संबर्द्धन गर्न संयुक्त राज्यका राष्ट्रपति एवम् कार्यकारिणी अंगका साथसाथै मान्यताप्राप्त राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी निकायसँग निकटतम सहकार्य गर्ने,
- मानव अधिकार सम्बन्धी विषयहरूमा सक्रियताका साथ संलग्न हुन कांग्रेसका सदस्यहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने,

युरोपेली संसदमा पनि मानव अधिकार सम्बन्धी उपसमितिको व्यवस्था छ । यसमा ३२ जना सदस्यहरू छन् । यो परराष्ट्र मामिला सम्बन्धी समिति अन्तर्गतको उपसमिति हो । यसका प्रमुख उत्तरदायित्वहरूमा मानव अधिकार सम्बन्धी विषयहरू, अल्पसंख्यकहरूको संरक्षण तथा तेस्रो मुलुकहरूमा प्रजातान्त्रिक मूल्यहरूको संबर्द्धन गर्नु रहेको छ । यो उपसमितिले युरोपेली संघ भित्र मानव

अधिकार सम्बन्धी अवस्था तथा युरोपेली युनियन बाहेकका मुलुकहरूमा प्रजातन्त्रको विकासका बारेमा छलफल गर्ने एउटा स्थायी निकायका रूपमा काम गर्दछ।^{७१} राष्ट्र संघको विशेष समाधिषक (*स्पेसल राप्पोटियर्स*) तथा संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कोषका प्रतिनिधिहरू, काउन्सिल अफ युरोप, सरकारी प्रतिनिधिहरू, मानव अधिकारकर्मी एवम् गैरसरकारी संस्थाहरूसँग यसले काम गर्दछ। यो उपसमितिले युरोपेली युनियनको आबद्धता खोज्ने मुलुकहरूमा भ्रमण पनि गर्दछ। यसको प्रमुख उद्देश्य मध्ये एउटा उद्देश्य युरोपेली युनियनको सबै प्रकारका बाह्य सम्बन्ध तथा काम कारबाहीहरू हुन्। मानव अधिकारलाई मूल प्रवाहिकरण गर्नु पनि हो। यसले युरोपेली संसदको तेस्रो देश जाने अन्तर संसदीय डेलिगेसनहरूका लागि मार्ग दर्शनको मस्यौदा समेत गर्दछ।^{७२}

युरोपेली युनियनका सदस्यहरू सम्बन्धी महासन्धि मानवीय आत्मसम्मान, स्वतन्त्रता, प्रजातन्त्र, समानता, विधिको शासन तथा मानव अधिकारहरूको सम्मान जस्ता मूल्यमान्यतामा आधारित भई स्थापित भएको हो। यसै कारणले युरोपेली संसदले मानव अधिकार सम्बन्धी नीतिमा आन्तरिक/बाह्य सामञ्जस्यताको सुनिश्चितताका साथै व्यापार, आप्रवासन तथा रणनीतिक साभेदारहरूसँगको अन्तरक्रिया जस्ता आफ्ना अन्य नीतिहरूमा पनि मानव अधिकारको अनुपालना प्रतिविम्बित हुने कुराको सुनिश्चितता जस्ता कार्यहरू मार्फत आफ्नो कार्यहरूमा मानव अधिकारलाई मूलधारमा राख्ने प्रयत्न गर्दछ। यसलाई युरोपेली संसदभित्रको बहुआयामयुक्त विषय मानेर संसदीय समिति तथा अन्तर संसदीय प्रतिनिधि मण्डललाई समेट्ने गरी आफ्नो प्राथमिक कार्यका रूपमा लिन्छ। यस बाहेक युरोपेली संसदभित्र नागरिक स्वतन्त्रता, न्याय र आन्तरिक मामिला सम्बन्धी एक विशिष्टिकृत समिति पनि छ। यो समितिले न्याय र आन्तरिक मामिला

७१ Brian Chang, *Global developments in the role of parliaments in the protection and promotion of human rights and the rule of law: An Emerging Consensus* (Swindon: Arts and Humanities Research Council, 2016)

७२ European Parliament, *European Parliament Subcommittee on Human Rights Summary of activities - 6th parliamentary term, 2004-2009, March 2009, p. 5.*

सम्बन्धी नीतिहरूको विधायिकी र प्रजातान्त्रिक अनुगमन गर्ने र आफ्ना कार्यहरू मार्फत मानव अधिकारको सम्मान हुने कुराको सुनिश्चित गर्न खोज्छ । त्यसैगरी युरोपेली संसदले युरोपियन युनियन फण्डामेण्टल राइट्स एजेन्सीबाट मानव अधिकार सम्बन्धी विषयका सम्बन्धमा स्वतन्त्र विशेषज्ञता पनि प्राप्त गर्दछ । यो एजेन्सीले विद्यमान नीति तथा विधायिकी छलफलका साथै युरोपेली युनियनको मौलिक अधिकार संरक्षण सम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदनमा आधारभूत अधिकार सम्बन्धी विशेषज्ञता प्रदान गर्दै सहयोग गर्दछ । साथै युरोपेली संसदलाई आफ्नो वार्षिक प्रतिवेदन पनि बुझाउँछ ।

अन्तर संसदीय संगठन (आइपियु) राष्ट्रिय संसदहरूको विश्वव्यापी संगठन हो । सन् १८८९ मा सांसदहरूको सानो समूहबाट सुरु भएको यो संगठनको उद्देश्य संसदीय कुटनीति तथा संवादका माध्यमबाट शान्तिलाई प्रोत्साहन गर्नु हो । यो संगठनमा अहिले विश्वका १७९ राष्ट्रका राष्ट्रिय संसद सदस्य छन् र दुई सह सदस्यहरू छन् । यो संगठनले “हरेक आवाजको महत्व हुन्छ तथा संसद जनताको सेवा तथा विकासका लागि हो” भन्ने आदर्शमा बोक्दछ । अन्तर संसदीय संगठन (आइपियु) ले निम्न उद्देश्य राख्दछ :

- संसदीय प्रजातन्त्र तथा विकासको अत्यावश्यक पक्षको रूपमा मानव अधिकारको प्रतिरक्षा तथा संबर्द्धनका लागि योगदान गर्ने,
- निकट रूपमा सहकार्य गरी संयुक्त राष्ट्रसंघको प्रयासहरूलाई सहयोग पुऱ्याउने,
- सबै मुलुकका संसद तथा सांसदहरू बीच सम्पर्क, समन्वय तथा अनुभवको आदानप्रदानलाई सहयोग पुऱ्याउने,
- अन्तर्राष्ट्रिय चासो तथा सरोकारका प्रश्नहरूलाई विचार विमर्श गर्ने तथा त्यस्ता संसद तथा सांसदहरू मार्फत कारबाही गर्नका लागि त्यस्ता विषयहरूमा आफ्ना दृष्टिकोणहरू अभिव्यक्त गर्ने,
- क्रियाशील प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरूको राम्रो ज्ञानका लागि सहयोग गर्ने तथा उनीहरूको कामकारबाहीको माध्यमलाई बलियो बनाउने तथा विकास गर्ने,

- क्षेत्रीय तथा अन्तरसंसदीय संस्थाहरूका साथसाथै अन्तर्राष्ट्रिय अन्तरसरकारी एवम् गैरसरकारी संस्थाहरूसँग काम गर्ने ।

आइपियुले विश्वव्यापी रूपमा प्रजातन्त्रलाई आफ्ना मापदण्ड तथा मार्गदर्शक सिद्धान्तहरूमाफत प्रवर्द्धन गर्दछ । यसको कामकारबाहीमा प्रतिनिधिमूलक संघसंस्थालाई बलियो बनाउने, मानव अधिकारको प्रवर्द्धन गर्ने, संसदका सदस्यहरूको संरक्षण गर्ने, संसदको ज्ञानलाई प्रवर्द्धन गर्ने तथा एक्काइसौं शताब्दिको संसद र प्रजातन्त्रका सम्बन्धमा मार्गदर्शन गर्ने कार्य पनि पर्दछ । आइपियुले राजनीतिक वार्ताको माध्यमबाट शान्ति तथा सुरक्षा, निशस्त्रीकरण तथा द्वन्द्वको समाप्तिका लागि कार्य गर्दछ । वातावरणको संरक्षण गरी दिगो विकास प्राप्त गर्ने तथा विश्व आर्थिक तथा सामाजिक विकासका विभिन्न प्रकारका समस्याहरूका सम्बन्धमा सुभाष दिने पनि यसको उद्देश्य हो । यसले मानव अधिकारको प्रवर्द्धन तथा प्रतिरक्षा गर्दछ । राजनीतिमा महिला र पुरुषको साभेदारिताको सिर्जना गर्न खोज्छ तथा शिक्षा, विज्ञान र संस्कृतिसँग सम्बन्धित साभा विषयगत मुद्दाहरूमा कार्य गर्दछ ।

विशेषगरी मानव अधिकारको प्रवर्द्धन गर्ने आइपियुको कार्यमा मानव अधिकार सम्बन्धी मुद्दाहरूमा उचित अडान लिने पनि यसको कार्य हो । यसले सांसदहरूले मानव अधिकार बुझ्नु भन्ने सुनिश्चित गर्न तथा मानव अधिकारको प्रवर्द्धन तथा संरक्षणको विषयलाई उनीहरूको विधायिकी तथा निगरानी सम्बन्धी कार्यको केन्द्रमा रहोस् भनी सुनिश्चित गर्दछ । द्वन्द्व पछिको अवस्थाहरूका पुनःमेलमिलापका लागि बाटो खोज्दछ तथा विभिन्न थरिका राष्ट्रिय, क्षेत्रीय, अन्तर्राष्ट्रिय साभेदारहरूसँग सहकारिताका आधारमा काम गर्ने तथा मानव अधिकारको मापदण्डलाई प्रवर्द्धन तथा अनुगमन गर्ने कार्य पनि गर्दछ ।

आइपियुले सांसदहरूको मानव अधिकार सम्बन्धी समिति पनि स्थापना गरेको छ । मानव अधिकारको उल्लंघन विरुद्ध सांसदहरूलाई संरक्षण गर्नु यसको कार्य हो । यो समितिले संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार सन्धिहरूको कार्यान्वयनको निगरानी पनि गर्दछ । संसदीय मानव अधिकार समितिहरूलाई सहयोग पुऱ्याउँछ र सदस्यहरूका लागि आफ्नो अनुभव बाँड्न तथा साभा चुनौतीहरूका बारेमा छलफल

गर्न अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च पनि सदस्यहरूलाई उपलब्ध गराउँछ । यस समितिले राष्ट्रिय संसदहरूका लागि प्राविधिक सहायता कार्यक्रम चलाउँदछ । विशेषतः विकासोन्मुख मुलुकहरूमा त्यस्ता संसदीय संस्थाहरूको कामलाई सुधार गर्ने तथा पूर्वाधारलाई बलियो बनाउनु पनि यसको काम हो ।

टोकियोमा सन् १९९३ मा एसिया तथा प्रशान्त क्षेत्रको संसदीय संस्थाका रूपमा स्थापित एसिया-प्यासिफिक पार्लियामेण्टरी फोरम (एपिपिएफ) यस सम्बन्धमा अर्को उदाहरण हो । यसले एसिया प्रशान्त क्षेत्रका राष्ट्रिय सांसदहरूका बीच बृहत्तर क्षेत्रीय पहिचान तथा सहयोग प्रवर्द्धन गर्दछ । विशेषगरी आसियान, एपिइसी समूहका मुलुकहरू तथा साउथ प्यासिफिक फोरम यसको क्षेत्रमा पर्दछ । यसले शान्ति, स्वतन्त्रता, प्रजातन्त्र र समृद्धिको बढोत्तरीका लागि प्रयास गर्दछ । यसका कामकारबाहीहरूमा राजनीति र सुरक्षा, अर्थ व्यवस्था, वातावरण, शान्ति र व्यवस्था, मानव अधिकार, शैक्षिक तथा सांस्कृतिक आदानप्रदान पर्दछन् ।

उपरोक्त सबै उदाहरणहरूले के देखाउँछ भने संसारमा प्रचलित संसदहरूले विभिन्न किसिमका निगरानी सम्बन्धी संयन्त्रहरूको स्थापना गरेका छन् । त्यस्ता संयन्त्रहरू राष्ट्रिय वा क्षेत्रीय स्तरमा कार्यरत छन् । यिनीहरू मानव अधिकारको संरक्षण होस् भन्ने उद्देश्यबाट प्रेरित छन् । प्रत्येकले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारका दायित्वहरूको अनुगमन गर्ने तथा मानव अधिकारको मापदण्डलाई कसरी उत्कृष्ट रूपमा संबर्द्धन गर्ने भन्ने सम्बन्धमा सुभाव तथा सिफारिस गर्दछन् । कतिपय मुलुकमा संसद छन् तर सांसदहरूले प्रजातान्त्रिक मुलुकमा भैं आफ्नो जनतालाई प्रतिनिधित्व गर्न पाएका वा सकेका छैनन् । तर प्रतिनिधिमूलक प्रजातन्त्र भएका मुलुकका संसदहरूले त्यस्ता संसदहरूलाई यथोचित सहयोग गर्ने तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले पनि त्यसै रूपमा मौलिक मानव अधिकारको संरक्षणका लागि उनीहरूलाई सामर्थ्यवान तुल्याउन मद्दत गर्दछन् । कस्तिमा पनि मूल्यमान्यताका रूपमा यस्तो गर्नु गराउनु असल परम्पराका रूपमा स्थापित भइसकेको छ ।

४. अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव तथा टिप्पणी

उपरोक्त विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय विश्लेषणबाट केही कमीकमजोरीहरू त्यहाँ पनि भएको स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ । सर्सर्ती हेर्दा सबै मुलुकले मानव अधिकारको विषयलाई प्राथमिकतामा राखेको देखिन्छ । संसदको भूमिकालाई प्रत्येक मुलुकले स्वीकार गरेका छन् । भारत बाहेक अध्ययन गरिएका सबै मुलुकहरूको संसदले मानव अधिकारको विषयमा विषयगत वा संयुक्त समिति बनाएर समसामयिक विधायनहरूको निर्माण, मानव अधिकारका विषयमा छलफल तथा नीतिगत संलग्नता देखाइएको स्थिति सबैतिर छ । मानव अधिकार भनेको विभिन्न मुद्दाहरूमा संलग्न (क्रस कटिङ्ग) विषय भएकाले केवल एउटा समितिको व्यवस्था गरेर मात्र यसले सम्पूर्णता पाउन सक्दैन । यसले ओगट्नु पर्ने क्षेत्रलाई अझ व्यापक बनाउनु पर्ने आवश्यकता सबैतिर देखिन्छ । तथापि निम्न टिप्पणी अध्ययन गरिएका सबै मुलुकहरूको सन्दर्भमा सान्दर्भिक देखिन्छ :

- उपरोक्त कुनै पनि मुलुकहरूमा मानव अधिकार आयोग वा नियमित मानव अधिकार संस्था तथा संसद वा यसका कुनै समितिहरू बीच एमओयु वा यस्ता किसिमको लेखोटका आधारमा सम्बन्धहरूलाई समन्वय गरिएको देखिँदैन । संसदको क्षेत्राधिकार ठूलो छ । यो क्षेत्राधिकारको प्रयोग संसदले वा यसका कुनै समितिले आवश्यकता अनुसार गरेको छ ।
- संसद राजनीतिक ठाउँ भएकाले सहकार्य कहिले, कसरी र कुन रूपमा गर्ने वा यसको मापदण्ड केलाई कायम गर्ने भन्ने बारेमा संसद वा यसको समितिले आवश्यकता अनुसार तय गर्ने देखिन्छ । जनप्रतिनिधिहरू तोकिएको अवधिका लागि निर्वाचित भएका हुन्छन् । नयाँ निर्वाचनले नयाँ संसदलाई जन्म दिन्छ । त्यसैले मापदण्डहरू फरक हुन सक्छन् । यसका साथै मानव अधिकार मुद्दाका रूपमा उठाइने विषयहरू पनि राजनीतिद्वारा प्रभावित हुन सक्ने हुन्छन् ।
- संसदको कुनै सदनमा व्यवस्था गरिएको मानव अधिकार सम्बन्धी समितिले संसदीय प्रक्रिया बमोजिम आफूसमक्ष आएका मानव अधिकारसम्बन्धी कानून, यसको संशोधन वा नीतिगत विषयहरूमा नियमित रूपमा कार्य गरेको देखिन्छ ।

तथापि एउटा समितिले कुनै अन्तरसम्बन्धित (क्रस कटिङ्ग) विषयवस्तुमा अर्को समितिसँग काम गर्ने वा ठूला विषयहरूमा संयुक्त समितिको व्यवस्था गर्ने, आवश्यकता अनुसार उपसमितिको प्रयोग गर्ने जस्ता प्रक्रियाहरूमा सबैतिर प्रवर्द्धनको खाँचो देखिन्छ । संसदीय प्रक्रियाको जटिलताले गर्दा जसले पनि जुनसुकै विषयमा हात हाल्ने अवस्था रहँदैन । प्रक्रियाहरूलाई सरोकार भएका सांसद तथा अन्य समितिहरूसँग सहकार्य गर्न सकिने वातावरण बनाउनु आवश्यक देखिन्छ ।

- कुनै पनि संसद वा समितिमा मानव अधिकार विषयमा उजुरी सुन्नका लागि विशेष प्रक्रियाको व्यवस्था गरेको देखिँदैन । बेलायत तथा भारतको संसदको तल्लो सदनमा निवेदन समिति (पेटिसन्स कमिटी) को व्यवस्था भएको देखिन्छ । तथापि यी समितिहरूले मानव अधिकारमुखी उजुरी तथा प्रक्रियाहरूलाई आत्मसात गरेको पाइँदैन । सरकारको क्षेत्राधिकार भएका विषयहरूमा निवेदन लिने र त्यस विषयलाई संसदीय प्रक्रियामार्फत सरकारले जवाफदेहिता निर्वाह गर्ने भन्ने सम्मको प्रयोजन ती समितिहरूको देखिन्छ ।
- अध्ययन गरिएका कुनै पनि संसद वा समितिको संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार प्रणालीसँग वैधानिक सम्बन्ध स्थापित गरिएको देखिँदैन । मानव अधिकार सम्बन्धी सन्धि वा महासन्धिहरू प्रति सबैको चासो भएता पनि स्थापित प्रक्रियामा निरन्तर सहभागिता खोजिएको देखिँदैन । बेलायत युरोपियन युनियनको मानव अधिकार संरक्षण प्रणालीसँग सम्बन्धित रहेको थियो । अहिले ब्रेकिजट प्रक्रियामा रहेकाले अब त्यो सम्बन्ध समाप्त हुँदैछ ।
- सबै मुलुकहरूमा मानव अधिकार संस्थालाई महत्त्वका साथ हेरिएको पाइन्छ । यदाकदा यस्ता संस्था र सम्बन्धित संसदसँग ठाकठूक परेको उदाहरणहरू पनि देखिन्छन् । फेब्रुअरी २०१५ मा अध्यागमन सम्बन्धी विषयमा थुनामा परेका बालबालिकाहरूका बारेमा राष्ट्रिय जाँचबुझ प्रतिवेदन अष्ट्रेलियाको मानव अधिकार आयोगले सार्वजनिक गर्दा त्यस्तो लामो हिरासतले बालबालिकाको शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्यलाई असर गरेकाले थुनामा परेका सबै बालबालिकालाई रिहा गर्न र अष्ट्रेलियाको आप्रवासन ऐनलाई पुनर्लेखन गर्न

सुभाषा दिएको थियो । सरकारले त्यो प्रतिवेदन “पोलिटिकल्ली स्टिच अप” (राजनीतिक रूपमा प्रयोग गरिएको) भन्दै आयोगका अध्यक्ष प्रतिको सरकारको विश्वास हराएको जवाफ दिएको थियो । तथापि आयोग पछि हटेको देखिंदैन । उसले सहकार्य नै खोजेको देखिन्छ ।^{७३}

- ➔ अध्ययन गरिएका सबै मुलुकहरूमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था, क्षेत्राधिकार तथा तिनका कामकारबाहीलाई संसदले भरथेग गरेको देखिन्छ । यसबाट उनीहरूले स्वतन्त्र रूपमा काम गर्ने तथा मानव अधिकारको विषयवस्तुमा उत्तरदायित्व खोज्ने कार्यमा सहयोग पाएका छन् । त्यस्तो सहयोगलाई मूल्यमान्यताका आधारमा सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा स्थापित अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास सम्बन्धी अनुभव तथा टिप्पणी माथि उल्लेख गरिसकिएको छ ।

मानव अधिकार आयोगहरूको चुनौती केवल आफूलाई स्वतन्त्र राख्ने मात्र होइन, मानव अधिकार प्रतिको सामूहिक चासोको सम्बोधन गर्ने पनि हो ।

परिच्छेद

सुधार र निष्कर्ष

१. प्रभावकारिताका उपायहरू

नेपालको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको संवैधानिक हैसियतमा समस्या छैन । यो आयोगलाई सम्भवतः संवैधानिक वा कानुनी धरातलको दृष्टिकोणले कुनै पनि अन्य मुलुकको मानव अधिकार आयोगसँग तुलना गर्न सकिन्छ । यो अध्ययनले पनि यही कुराको पुष्टि गर्दछ ।

आयोगको हैसियतको प्रभावकारी प्रयोग गर्नका लागि पेरिस सिद्धान्त लगायत संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार परिषद्ले विभिन्न प्रस्तावहरू पारित गरेको छ । यसमध्ये सबैभन्दा नयाँ प्रस्ताव ए/एचआरसि/आरइएस/३९/१७ हो । महासभाका ए/आरइएस/७२/१८१ ले राष्ट्रिय संस्थाहरूलाई काम गर्न चाहिने अतिरिक्त वातावरणको कुरा गर्दछ । राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको ग्लोबल एलायन्स (जिएएनएचआरआई) को पनि सन् २०१६ मा स्थापना गरिएको छ । पहिले यसलाई मानव अधिकार संस्थाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय समन्वयकारी समिति वा आइसिसि भनिन्थ्यो । यी सबैले आयोगलाई प्रभावकारी बनाउन नरम नियमहरू प्रदान गरेका छन् ।

२. आयोग र कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समितिलाई प्रभावकारी बनाउने उपायहरू

मानव अधिकारको संरक्षण, संबर्द्धन तथा प्रभावकारी कार्यान्वयनमा संसदको भूमिका सबैभन्दा बढी अपेक्षित छ । विशेषगरी कानून निर्माण गर्ने, निर्मित कानूनको गुणस्तर कायम गर्ने तथा मानव अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित

सम्पूर्ण पक्षका सम्बन्धमा छलफल, विचार विमर्श, आर्थिक क्रियाकलाप र वित्तीय कामकारबाहीको पारदर्शिता, प्रशासनिक दक्षता कायम गर्दै सरकार वा सम्बन्धित पक्षहरूसँग सार्वजनिक जवाफदेहिता माग गर्ने संसदको अधिकारको यथोचित प्रयोग बिना केवल राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको क्षमताबाट मात्र मानव अधिकार प्रतिको नेपालको प्रतिबद्धता पूरा हुन सक्ने अवस्था हुँदैन ।

संविधानले व्यवस्था गरेको पूर्ण संसद बाहेक पनि विषयगत समितिका रूपमा कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समिति ठूलो क्षेत्राधिकार भएको समिति हो । यसको मानव अधिकारसँग सम्बन्धित काम कारबाही तथा रुचिको मानव अधिकारको संरक्षण, संबर्द्धन र प्रभावकारी कार्यान्वयनमा भन्ने ठूलो महत्त्व छ । विभिन्न मुलुकहरूको राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था तथा संसद बीचको सम्बन्धमा केन्द्रित यस अध्ययनले विभिन्न क्षेत्रहरूमा आयोग र समितिको सहकार्यबाट राम्रो उपलब्धि हासिल गर्न सकिने अवस्था देखिन्छ । समिति आफैँ पनि यस विषयमा जागरूक रहेको हुँदा यो कार्य सहज रूपमा हुनसक्ने देखिन्छ ।

प्रचलनमा देखिएभन्ने कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समितिले मानव अधिकारका विषयहरूका सम्बन्धमा विचार विमर्श गर्ने, यस सम्बन्धी मुद्दाहरूमा विषयगत जाँचबुझ गरी प्रतिवेदन दिने, सबै सरकारी विधेयकहरूलाई मसिनोसँग परीक्षण गर्ने, मानव अधिकारको विषय समावेश रहेका महत्त्वपूर्ण विधेयकहरू आफ्ना लागि छनोट गर्ने, अदालतले दिएको मानव अधिकार फैसलाका सम्बन्धमा सरकारबाट भएका कामकारबाहीलाई निरीक्षण गर्ने, ती फैसलाहरूका सम्बन्धमा कुनै कानून संशोधन गर्नुपर्ने भए यस सम्बन्धमा निर्देशन दिने, संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार सम्बन्धी सन्धिहरू बमोजिम नेपाल सरकारले गरे नगरेको अध्ययन गर्ने, कुनै मानव अधिकार सन्धि अनुमोदन गर्नुपर्ने भएमा सो सम्बन्धी सिफारिस गर्ने, त्यसैगरी अत्यावश्यक विषयगत मानव अधिकार सम्बन्धी मुद्दाहरूका बारेमा जाँच गर्ने इत्यादि कार्यहरूमा संसदको तथा विशेषगरी कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समितिको भूमिका अपेक्षित छ ।

संसदीय समितिहरूले मानव अधिकारको 'मुभमेण्ट', कानून निर्माण प्रक्रिया, अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा सम्झौताहरू, मानव अधिकारमुखी परराष्ट्र नीति तथा आन्तरिक रूपमा मानव अधिकार संस्थाहरूको सांगठनिक विकास, उनीहरूको एजेण्डाको कार्यान्वयन तथा प्रवर्द्धन, अड्डा अदालत तथा सार्वजनिक अभियोजन प्रणालीबाट लिएको सहयोग तथा दिएको आश्वासनको उचित अध्ययनबाट नेपालको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग तथा संसद बीचको सम्बन्धलाई उचित रूपमा परिचालन गराउन सक्दछन् ।

नयाँ संविधानद्वारा कायम गरिएका पहिचान सम्मत आयोगहरू बीच साभा मञ्चको निर्माण अहिलेको एउटा प्रमुख चुनौती हो । यसका लागि सबैभन्दा पहिले ती आयोगहरूको गठन, तिनको संगठनात्मक स्वरूपको विकास तथा संवैधानिक कार्यादेशको प्रयोगमा ती आयोगहरूलाई अगाडि बढाउनु राज्यको प्रमुख कर्तव्य हो । यो कर्तव्य निर्वाह गर्न यस सम्बन्धी सबैभन्दा जेठो आयोगका रूपमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको भन्ने ठूलो महत्त्व छ । यी सबै आयोगले एक अर्कालाई सहयोग गरी राष्ट्रिय उद्देश्य प्राप्त गर्ने अवस्थामा आफूलाई पुन्याउनु अर्को चुनौती हो । यस सम्बन्धमा नेपाल सरकारले आवश्यक सहजिकरण गर्नु आवश्यक छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले यस्तो सम्बन्ध र सहकार्यका विषयलाई प्रष्ट पार्ने दिशामा नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ । सरकारको सदाशयता तथा समितिको सहयोग बिना यो सम्भव छैन । विशेषगरी आयोगले आफ्नो लगायत सबै पहिचानसम्मत आयोगहरूको कर्मचारी प्रशासन (नियुक्ति, सरुवा, बढुवा तथा सेवा-सुविधाहरू)को स्वायत्ततालाई पूर्णतः प्राप्त गर्न संसदको सहयोग पहिलेभन्दा भन्ने आवश्यक हुन गएको परिस्थितिले देखाउँदछ ।

आयोगबाट भएका निर्णयहरू सरोकारवालाहरू, विषय विज्ञहरू, बौद्धिक समुदाय तथा न्याय निरूपण गर्ने निकायहरू र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसम्म पुन्याउन नसकिएको वर्तमान परिस्थितका साथै आफ्ना निर्णय माथि स्वस्थ सुभावा प्राप्त गर्न नसकेको अवस्थामा सुधार गर्न तथा निर्णयहरू सर्वसुलभ गराउने र सम्बन्धित क्षेत्रहरूलाई सो सम्बन्धमा प्रेरित गर्ने कार्यमा नेपाल सरकारको भूमिका आव्हान गर्न समितिबाट आयोगलाई सहयोग अपेक्षित छ ।

विशेषगरी समितिले सबै सरकारी विधेयकहरूलाई मसिनोसंग परीक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाउन प्रतिनिधि सभा नियमावलीमा संशोधन आह्वान गर्नु पर्ने अवस्था छ । यसले ती सबै विधेयकहरू आफ्नो जांचबुझका लागि छनोट पाउनु पर्दछ, जसमा मानव अधिकार सम्बन्धी महत्वपूर्ण विषयहरू समावेश हुन्छन् । मानव अधिकार उल्लंघनका विषयहरू उठाइएको अदालतका निर्णयहरूका सम्बन्धमा सरकारबाट भएका कामकारबाहीलाई पनि यो समितिले अध्ययन गर्नु पर्ने हुन्छ । ती फैसलाहरूका सम्बन्धमा कुनै कानून संशोधन गर्नुपर्ने भए समितिले निर्देशन दिने परम्पराको खाँचो छ । त्यसैगरी सम्बन्धित विधायनको व्याख्यात्मक टिप्पणी हेर्ने लगायत अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूसँग अनुकूल छ भन्ने कुराको *स्टेटमेण्ट अफ कम्प्याटिबिलिटी* का लागि नेपालमा पनि प्रयास हुनु जरूरी छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकार कार्ययोजनाको अनुगमन तथा मानव अधिकार उल्लंघनका विषयमा दिएको उजुरी उपरको निर्णय वा निर्देशन कार्यान्वयन गराउन सबैभन्दा ठूलो सहयोग यो समितिबाट नै प्राप्त हुन सक्दछ । समितिको कार्यक्षेत्रमा यसलाई संलग्न गर्नु आवश्यक छ ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था तथा संसद बीच सहयोगको आधारमा सहमति हुनु पर्दछ । साभ्ना हितको मानव अधिकार सम्बन्धी विषयहरूमा छलफल गर्ने एउटा औपचारिक संरचना बनाउन सकिन्छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था तथा त्यस्तो समिति बीच बलियो कार्यगत सम्बन्धको विकास गरिनु पर्दछ । उचित लागेमा यी दुई बीच एउटा एमओयु हुनु राम्रो हुन्छ । जहाँ औपचारिक सम्बन्ध कायम गर्नु पर्ने हुन्छ, त्यहाँ उनीहरू बीच आफ्नो कामको सन्दर्भमा औपचारिक सम्बन्ध पनि विकसित गर्नु पर्दछ । संसदले प्रस्तावित कुनै नयाँ कानूनको विषयवस्तु वा प्रयोगका सम्बन्धमा मानव अधिकारका सिद्धान्तहरू सुनिश्चित गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थासँग परामर्श गर्न सक्दछ । आवश्यक भएका अवस्थामा मुलुकको विधायनलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार मापदण्ड अनुकूल बनाउन यसले संसद समक्ष विधायनहरूको संशोधनको प्रस्ताव गर्नु पर्दछ । आयोग तथा संसद दुवै एकअर्काको मानव अधिकार तथा संसदीय प्रक्रिया सम्बन्धी क्षमताको सुधार गर्न सहकार्य गर्नु पर्दछ । आयोग तथा संसद मानव अधिकार सम्बन्धी शिक्षा

तथा तालिमहरू स्कूल, विश्वविद्यालयहरू तथा पेशागत, व्यवसायिक तथा न्यायिक तालिम लगायतका सन्दर्भमा पाउन सकुन् भनी सहकार्य गर्नुपर्छ । समग्रमा समितिले जहिले पनि बेलग्रेड सिद्धान्त लाई आधार बनाई पेरिस सिद्धान्तको कार्यान्वयनमा आयोग तथा अन्य मानव अधिकार संस्थाहरूलाई सहयोग गर्न सक्दछ । आजको अपेक्षा पनि यही नै हो ।

दक्षिण अफ्रिकामा जस्तै नेपालमा पनि **आयोगभित्र संसदीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय विषयबस्तुलाई विशेष रूपमा सम्बोधन गर्न संसदीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मामिला इकाईको व्यवस्था** तर्फ सोच्ने बेला आएको छ । यसलाई आयोगको अनुसन्धान (Research) कार्यक्रम अन्तरगतको इकाई बनाउन सकिन्छ । यो आयोगको संसदीय, अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय मानव अधिकार अनुबन्धका लागि प्रमुख केन्द्र हुन सक्छ । यसले त्यस्ता विषयहरूमा सम्बन्धित भएसम्म आफ्नो भनाई प्रस्तुत गर्ने तथा आयोगको संवैधानिक कार्यादेशलाई लागू गर्न विभिन्न विषयहरूमा बहस पेरवी पनि गर्दछ । यो इकाईले संसदीय प्रक्रियालाई निरन्तर पछ्याउनु पर्दछ ।

राष्ट्रियसभा नियमावली, २०७५ को नियम १४७ र १४९ बमोजिम राष्ट्रिय सभामा १४ सदस्यीय राष्ट्रिय सरोकार तथा समन्वय समितिको गठन वि.सं. २०७५ साउन १४ गते बसेको बैठकले गरेको हो । यस समितिले पनि आफ्नो अस्तित्व तथा भूमिका प्रमाणित गर्ने बेला आएको छ । प्रतिनिधिसभाको कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समिति तथा यस समिति बीच आयोगसंगको सम्बन्धलाई लिएर सहकार्य हुनु तथा आ-आफ्नो क्षेत्राधिकारका बारेमा पनि हुनसक्ने सम्मको स्पष्टताको खाँचो देखिन्छ ।

नेपालको नयाँ संविधानले स्थापना गरेका पहिचान तथा सशक्तिकरण उन्मुख राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग, राष्ट्रिय समावेशी आयोग, आदिवासी जनजाति आयोग, मधेसी आयोग, थारू आयोग र मुस्लिम आयोगको सफलताका लागि यी आयोग तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग बीचको सम्बन्ध तथा आवश्यक समन्वयमा भर पर्दछ । यसका लागि समन्वयकारी भूमिका खेल्न राष्ट्रिय

मानव अधिकार आयोगलाई सजिलो पर्दछ । तर यो कार्यका लागि स्पष्ट कानुनी व्यवस्था हुनु जरुरी छ । मानव अधिकार उल्लंघनको उजुरी व्यवस्थापनका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको संयन्त्रबाट सहज तथा सरल रूपमा अन्य आयोगहरूले कसरी लाभ लिन सक्दछन् भन्ने प्रश्न अहिलेको टड्कारो प्रश्न हो । त्यस्तो कानूनले यो विषयलाई पनि सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ । संसदमा प्रस्तावित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ संशोधन गर्न पेश भएको विधयेकमा यी विषय समावेश गरी जारी गर्न समितिले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्ने समेत देखिन्छ ।

अन्ततः राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ठूलो जिम्मेवारी साथ स्थापना भएको आयोग हो । यसले आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्दा संसदको गरिमाले जहिले पनि मद्दत गर्न सक्दछ । त्यसका लागि संसद र आयोगको सहकार्य अनिवार्य छ ।

सन्दर्भ सामग्री

सन्दर्भ सामाग्री

- Australian Human Rights Committee, *Transcript*, 18 February 2009
- Bipin Adhikari, *Salient Features of the Constitution of Nepal, 2015* (Kathmandu: Nepal Consulting Laweyers Inc, 2016)
- *Building Capacity of National Human Rights Institutions: The Case of Nepal* (Kathmandu: Right to Education Foundation, 2004)
- Brian Chang, *Global developments in the role of parliaments in the protection and promotion of human rights and the rule of law: An Emerging Consensus* (Swindon: Arts and Humanities Research Council, 2016)
- European Parliament, *European Parliament Subcommittee on Human Rights Summary of activities - 6th parliamentary term, 2004-2009*, March 2009
- Francesca Klug, *Breaking new ground: the Joint Committee on Human Rights and the role of Parliament in Human Rights compliance*, *European human rights law review*, no. 3, 2007
- Harry Evans, *Odger's Australian Senate Practice* (Canberra: Department of the Senate, 2008)
- Madhav Godbole, *India's Parliamentary Democracy on Trail* (New Delhi: Rupa Publication, 2011)

- Malcom Jack, *Erskine May's Treatise on the law, Priveleges, Proceedings and Usage of Parliament* (London: LexisNexis, 2011)
- Mary Harris & David Wilson (Eds), *McGee Parliamentary Practice in New Zealand* (Wellington: Dunmore Publishing, 2005)
- Michael C Tolley, *Parliamentary scrutiny of rights in the United Kingdom: assessing the work of the Joint Committee on Human Rights*, Australian Journal of Political Science
- Parliament of Austrailia, *House of Representatives Practice* (Canberra: Department of the House of Representatives, 2018)
- Senate of Canada, *Canada and the United Nations Human Rights Council: A Time for Serious Re-Evaluation*, June 2008
- Susan Child, *Politico's Guide to Parliament* (New Delhi: Lawman (India) Private Limited, 1999) Reprint
- The Abuja Guidelines On The Relationship Between Parliaments, Parliamentarians And Commonwealth National Human Rights Institutions (NHRIs) 23 – 26 March 2004
- नेपाल कानुन पत्रिका
- नेपालको संविधान, २०७२
- प्रतिनिधि सभा नियमावली २०७५, राष्ट्रिय सभा नियमावली २०७५, सातवटै प्रदेशका प्रदेश सभा कार्य सञ्चालन नियमावलीहरू तथा स्थानीय सभाहरूको कार्य सञ्चालन नियमावलीहरू
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७४/७५ (ललितपुर: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७५)
- डा विपिन अधिकारी, *नेपालको संविधानमा स्थानीय व्यवस्थापिका: औचित्य तथा प्रयोगका पक्षहरू*, पृ १-११ (काठमाडौं: काठमाडौं विश्वविद्यालय स्कूल अफ ल, २०७५)

- वेद भट्टराई तथा श्यामबाबु काफ्ले, “राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग: सिफारिस र कार्यान्वयन”, मानव अधिकार संवाहक, अंक ७, पृ १२८ (काठमाडौं: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७४)
- संघीय संसद् प्रतिनिधि सभा कानुन, न्याय तथा मानव अधिकार समितिको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६
- व्यवस्थापिका संसद, सामाजिक न्याय तथा मानव अधिकार समिति, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको प्रतिवेदन, २०७२/२०७३ को समिक्षा प्रतिवेदन, २०७४
- अन्तरीम संविधान, २०६३

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका कार्यालयहरू

केन्द्रीय कार्यालय

हरिहर भवन, ललितपुर

इमेल: nhrc@nhrcnepal.org

फोन: ०१-५०१००१५, १५, १७, १८

वेब साइट: www.nhrcnepal.org

फ्याक्स: ०१-५५४७९७३, ५५४७९७५

हट लाईन: ०१-५०१००००

प्रदेश कार्यालयहरू

चाँदनी चोक, विराटनगर

फोन: ०२१-४६१९३१, ४६१०९३

फ्याक्स: ०२१-४६११००

देवि चोक, जनकपुर

फोन: ०४१-५२७८११, ५२७८१२

फ्याक्स: ०४१-५२७२५०

जनप्रिय मार्ग, पोखरा

फोन: ०६१-४६२८११, ४६३८२२

फ्याक्स: ०६१-४६५०४२

सानेपा, ललितपुर : फोन: ०१-५५३०३६२

बुटवल, रूपन्देही : फोन: ०७१-५४६९११

उत्तर बेहेडी, धनगढी

फोन: ०९१-५२५६२१, ५२५६२२

फ्याक्स: ०९१-५२५६२३

सुर्खेत, विरेन्द्रनगर (प्रस्तावित)

प्रदेश शाखा कार्यालयहरू

दिक्तेल, खोटाङ : फोन: ०३६-४२०२८४

खलंगा, जुम्ला : फोन: ०८७-५२०२२२

शान्तिनगर, नेपालगञ्ज

फोन: ०८२-५२६७०७, ५२६७०८

फ्याक्स: ०८२-५२६७०६